

86-38
41-80

ИСЛОМ МАЪРИФАТИ ВА ХОЗИРТИ ЗАМОИ

86,38
11-80

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ВАЗИРЛАР МАҲКАМАСИ ХУЗУРИДАГИ
ТОШКЕНТ ИСЛОМ УНИВЕРСИТЕТИ
ИСЛОМШУНОСЛИК ИЛМИЙ-ТАДҚИҚОТ МАРКАЗИ

ИСЛОМ МАЪРИФАТИ ВА ҲОЗИРТИ ЗАМОН

0563

«Тошкент ислом университети»
нашриёт-матбаа библиотекаси

Тошкент

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ДАВЛАТ ПЕДАГОГИКА ИНСТИТУТИ
АХБОРОТ RESURS MARKAZI
1-FILIALI

Книга должна быть
возвращена не позже
указанного здесь срока

Количество предыдущих
выдач

15.11.81г.
2202,21

--	--

УЎҚ: 28
86.38
1180

Ислом маърифати ва ҳозирги замон [Матн] / масъул муҳаррир А.
Абдуллаев. - Тошкент: Тошкент ислом университети, 2017. - 160 б.
КБК 86.38

Муаллифлар жамоаси:

т.ф.н.доц., А.Абдуллаев, т.ф.н.доц. И.Усмонов, Ж.Шодиёв,
К.Шермухамедов, Н.Тўйчиева, Ш.Жўраев, О.Эрназаров,
З.Фахриддинов, Ж.Нажмиддинов, Н.Ботирова

Қўланмада бутунги кунда дунёда кенг тарқалган ва мусулмон
жамиятларини ҳам четлаб ўтмаётган динийлик ва дунёвийлик ўртасидаги
мутаносиблик, имон ва куфр тушунчаларининг таълими, ислом ва санъат,
«омманий маданият», тарикатчилик борасидаги мулоҳазалар, ижтимоий
оқоёлар ва ижтимоий тармоқлардан тўғри фойдаланиш йўл-йўриқлари,
шуунингдек, исломда иқтисодий жараёнлар каби масалаларга Қуръони карим,
ҳадиси шарифлар ва ислом оламида эътироф этилган забардаст олимларнинг
иқтиход ва фатвоаларига таянилган ҳолда тўхталиб ўтилган.

Тошкент ислом университети Исломушунослик илмий-тадқиқот маркази
ходимлари томонидан «Жаҳолатга қарши маърифат» туркумида тайёрланган
мамакур қўланма кенг китобхоналар оmmasига мўлжалланган.

Масъул муҳаррир:

А. Абдуллаев,
тарих фанлари номзоди, доцент.

Тақризчилар:

А.Мансур

Ўзбекистон муқомоналари идораси раиси ўринбосари
У. Ғофуров

Тошкент ислом институтини ректори

Ш.Зиёдов

Имом Бухорий ҳалқаро маркази директори, т.ф.н.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Дин
ишлари бўйича қўмитанинг 754-сонли ҳуросаси асосида тайёрланди.

ISBN 978-9943-4827-9-1

© «Тошкент ислом университети»
нашрийт-матбаа бирлашмаси, 2017.

Ислом маърифати ва ҳозирги замон

Кириш

«Осонлаштирилган, оғуриштирилганлар,
хушхабар берилганлар, нафратлангизилганлар».

Ҳадисдан

Ислом инсонлар хулқини камолига етказиш,
жамият ҳаётини гўзал ва фаровон қилиш учун
Аллоҳ томонидан юборилган. Бу ҳақида Мухаммад
(алайҳис-салом): «Мен гўзал хулқларни камолига
етказиш учун юборилдим», деганлар. Тарихга
эътибор қаратадиган бўлсак ҳам ислом дини кириб
борган ўлкаларда кишилар хулқ-атворида соддалик,
мулоимлик, ватанпарварлик, каттага ҳурмат,
кичikka иззат каби инсоний фазилатларнинг
юқори чўккига кўтарилгани ва шу асосда илм-
фан тараққий этиб, инсонлар ҳаёти фаровон
бўлиб, жамиятда осудалик ва барқарорлик устувор
бўлганига гувоҳ бўламиз. Чунки, ислом дини
кўрсатмаларида инсонлар ҳаётини осонлаштириш,
муҳтожларга ёрдам бериш, бировнинг ҳақида хиёнат
қилмаслик, ҳалоллик ва покликка тарғиб қилиш. Бу
ҳақида Қуръони карим оятлари, ҳадиси шарифлар
ва динимизнинг мўътабар уламолари ҳаётида ҳам
қўллаб мисоллар учрайди.

Мухаммад (алайҳис-салом) ҳам ўз ҳаётлари
давомида икки иш турганида қайси бири энгил
бўлса ва шариат кўрсатмаларига ҳилоф бўлмаса,
ўшани ихтиёр қилганлар ва умматга доим шуни
таълим берганлар. Бундан ташқари, Пайғамбар
(алайҳис-салом) бирор кишини ўзга дигарга

исломдан таълим бериш учун юборар эканлар, хоҳ ибодатда бўлсин, хоҳ инсонлар ўртасидаги муомала масалаларида бўлсин осонлаштиришга, динни қийин ва машаққатли қилиб кўрсатиб қўймасликка тарғиб қилардилар. Жумладан, Муоз ибн Жабални Яманга юбораётганларида унга насиҳат қилиб, «Осонлаштиринг, оғирлаштирманг. Ҳушхабар беринг, нафратлантирманг. Ўзаро ёрдам беринг ва ихтилоф қилманг», – деганлар (Имом Бухорий ривояти). Бундан кўринадики, ислом динининг максадларидан бири инсонлар турмушини енгиллаштириш ва турли машаққатлардан ҳалос этиб, ўзаро тоғув ҳаёт кечиришга чорлашдир.

Бу ҳақида Қуръони каримнинг кўплаб ўринларида эслатмалар келган. Жумладан, «Аллоҳ сизларга енгилликни истайди, оғирликни хоҳламайди» (Бақара, 185), «Аллоҳ ҳеч бир жонга тоқатидан танқари нарсани тақлиф этмайди» (Бақара, 286), «Сизларни (шу дин учун) У танлади ва динда сизларга бирор ҳараж (қийинчилик) қилмади» (Ҳаж, 78) каби оятларда ҳам Аллоҳ ислом динини инсоният турмуш тарзини осонлаштириш учун юборганига гувоҳ бўламыз.

Афсуски, бутунги кунда айрим шахслар томонидан динни ўзи учун қийин қилиб олиш ва ўзгаларга ҳам машаққатли кўрсатишга ҳаражатлар кузатилмоқда. Жумладан, мусулмонлар ҳаётини оғирлаштиришга сабаб бўлувчи фатволарни бериш, аслида мубох, яъни ҳалол саналган нарсаларни макруҳ ёки ҳаромга чиқариш ҳолатлари учраб турибди. Қуръони каримнинг «Моида» сураси 87-оятда бу каби

қимсалар учун алоҳида кўрсатма келган бўлиб, унда айтилишича, «Эй, имон келтирганлар! Сизлар учун Аллоҳ ҳалол қилиб қўйган нарсаларни ҳаромга чиқармангиз ва ҳаддан ошмангиз! Зеро, Аллоҳ ҳаддан ошувчиларни ёқтирмайди». Яна бир оятда ҳам Аллоҳ таоло: «Айтинг: «Бандалари учун чиқарган Аллоҳнинг зийнатини ва пок ризқларни ким ҳаромга чиқарди?» Айтинг: «У (зийнат ва пок ризқлар) бу дунёда имон келтирганлар (ва бошқалар) учун, киёмат кунда эса, ҳолис (мўминларнинг) ўзлари учун бўлур»». Шундай қилиб, оятларни биладиган қавмларга муфассал баён қилурмиз», деб ҳалолни ҳаром санаши масаласи Қуръон орқали қайтарилган ўта қушёрлик талаб этиладиган иш эканини билдирган.

Ҳадиси шарифларда ҳам динни ўзгалар тутул, ўзи учун ҳам машаққат қилиб олишдан каттик қайтарилган. Жумладан, Анас (розияллоҳу анҳу) дан шундай ҳадис ривоят қилинади: «Расулуллоҳ (алайҳис-салом)нинг аёллари хонадонларига бир гуруҳ аржик мусулмонлар келиб, Расулуллоҳ (алайҳис-салом)нинг (уйдаги) ибодатлари ҳақида сўрашди. Бу ҳақида сўзлаб берилгач, уларга бу оз кўрунди: «Расулуллоҳ (алайҳис-салом) қимлар-у, биз қиммиз? Ахир, Аллоҳ таоло у зотнинг олдинги ва кейинги гуноҳларини кечирган бўлса (шунинг учун у зот оз ибодат қилсалар ҳам бўлаверарди)», дейишди. Оралардан бири: «Мен энди бутун ҳаётим бўйи кечаси билан намоз ўқиб чиқаман!» деди. Иккинчиси: «Мен бир умр рўза тутаман, бирор кун ҳам канда қилмайман!» деди. Учинчилари: «Мен умрбод аёллардан узоқ бўламан,

умуман уйланмайман!» деди. (Бундан хабардор бўлган) Расули ақрам (алайҳис-салом) уларни топиб: «Сизлар шундай-шундай дебсиз. Ҳолбуки, Аллоҳга қасам, Аллоҳ таолодан энг кўрқадиганингиз ва тақводорроғингиз ўзимман. Шунга қарамай, баъзида рўза тутаман, баъзида тутмайман. Намоз ҳам ўқийман, ухлайман ҳам, аёлларга уйланаман. (Менинг суннатим шудир), ким суннатимдан юз ўғирса, мендан эмас!» дедилар» (Бухорий ва Муслим ривояти). Демак, киши ибодат ва бошқа масалаларда ўртача йўлдан воз кечиб, кийин ва машаққатли ҳолатларни ўзига юкляб, динни оғир қилиб олиши Пайғамбар (алайҳис-салом) суннатларига ҳам хилоф саналади.

Шунингдек, баъзи муслмонлар ислом ҳукмларини тушунишда мутаассибона қарашларни ёкляб, диний кўрсатмаларни тушуниш ва уларга амал қилишда ихтилоф чиқариб, ўз фикрини диндаги энг тўғри ва ягона исломий қараш санаб, ўзгача дунёқарашдаги инсонларга нисбатан кескин муносабатда бўлмоқдалар. Натижада, инсонлар ўртасида ўзаро нифок, бир-бирига нисбатан адоват қилиш, майда масалаларни глобал диний муаммо қилиб кўрсатиш, оқибатда, муслмон жамиятларида ички низоларнинг авж олиши, парокандалик, бўлиниш ва беқарор вазиятнинг вужудга келишига сабаб бўлмоқда.

Аслида, бундай ҳолатлар ислом таълимотида кораланиб, ўзаро бўлинмасликка, динни оғирлаштирмаслик ва ўзаро тотув бўлишга чақирилади. Диний масалаларда ҳаддан ошиш кишини ҳалок этишидан огоҳлантирилади.

Жумладан, Абу Ҳурайра (розияллоҳу анҳу) дан ривоят қилинган ҳадиси шарифда шундай дейилади: «Албатта, дин энгилликдир. Ким динда чуқур кетса, (дин) уни енғади. Бас, тўғри бўлинглар, тўғри бўлишга ҳаракат қилинглар...» (Имом Муслим ривояти). Демак, исломдаги энгилликларни рад этиб, улардан фойдаланмаслик динни нотўғри тушуниш ва ғулувга кетиш ҳисобланади.

Дин уламоларининг фикрларига кўра, ислом дини ҳамма замон учун мувофиқ келувчи диндир. Бу фикрнинг моҳияти шундаки, ислом илм-фан, тараққиёт ва кишилар ҳаётини энгиллаштиришга сабаб бўлувчи омилларни барча замон ва маконда қўллаб-қувватлаб келган. Шунга қарамай, динни доғматик шаклга солишга уринувчи, ислом кўрсатмалари кескин ва ҳар қандай ўзгаришдан ҳоли, деб таъкин қилувчи тоифалар учраб туради. Тўғри, ислом динининг айрим кўрсатмалари замон ва макон ўзгарса ҳам ҳеч қандай ўзгаришни қабул қилмайди. Масалан, диндаги эътиқодий тушунчалар, асосий қоидалар, ибодатга оид ҳукмлар ўзгармай келмоқда. Лекин инсонлар ўртасидаги ижтимоий, иқтисодий, маиший масалаларда ислом дини жамиятдаги вазият, зарурат ва эҳтиёждан келиб чиққан ҳолда, агар диннинг асосий қоидаларига хилоф келмайдиган бўлса, муайян ўзгаришларни қабул қилади.

Илк ислом даврида қабрларни зиёрат қилиш Пайғамбар (алайҳис-салом)нинг «*Кимки қабрларни зиёрат қилса, биздан эмас!*», деган ҳадислари асосида ман этилган эди. Чунки, ўша даврда ислом

одамларнинг қалбига тўла ўрнашиб улгурмаган бўлиб, қабрларни тавоф қилиш ва уларга сизиниш ҳолатлари юз бериши мумкин эди. Кейинчалик вазият ўзгариб, Мухаммад (алайҳис-салом)нинг ўзлари «Қабрларни зиёрат қилишдан қайтарган эдим. Энди, уларни зиёрат қилаверинглар! Чунки, у сизларга охирагги эслатиди», деб қабрлар зиёратига рухсат берганлар. Бундан кўринадики, Пайғамбар (алайҳис-салом) ҳар доим инсонларнинг ҳолати ва мавжуд вазиятни ҳисобга олганлар.

Тарих китобларида Расулulloх (алайҳис-салом) издошлари бўлган саҳобийларнинг ҳам динни тушунишда воқеликни эътиборга олишлари, теран фикрлаб замон ва макон билан ҳисоблашлари, Пайғамбар (алайҳис-салом) қаби кишининг ҳолати ва мавжуд вазиятдан келиб чиқиб, масалага муносиб ечим топишлари қайд этилган. Жумладан, саҳобий Билол (розияллоху анху) бомдод намозига азон айтётганида «ас-солату хойрун минан-навм» жумласини кўшиб айтдилар. Гарчи бу сўз дастлабки даврда азон таркибида йўқ бўлса-да, Пайғамбар (алайҳис-салом) Билол (розияллоху анху)нинг ташаббусини қўллаб-қувватлаб, ҳатто доимо айтишни жорий қилдилар. Абۇ Бакр (розияллоху анху) ҳам Мухаммад (алайҳис-салом) қилмаган иш – Мусхафни жамлади ва ўзидан кейин Умар (розияллоху анху)ни халифа бўлишларини тавсия қилдилар. Ҳазрати Умар (розияллоху анху) эса, Пайғамбар (алайҳис-салом)нинг закот вожиб бўладиган чорва моллар қаторига отларни қўшмаганлари ҳақида очик кўрсатмалар мавжуд

бўлган бир вақтда, отлардан ҳам закот олганлар. Ган шундаки, Умар (розияллоху анху) даврларига келиб, отлар Пайғамбар (алайҳис-салом) закот бериш вожиб, деб таъкидлаган туялардан ҳам кўра қимматроқ жониворга айланди. Бошқача қилиб айтганда, Умар (розияллоху анху) закот жорий этилишининг факат зоҳирига эмас, балки унинг мақсади ва моҳиятига ҳам эътибор қаратганлар. Шунингдек, Умар (розияллоху анху) Мухаммад (алайҳис-салом) даврларида қузатилмаган бўлса-да, жамиятнинг молиявий ишларини тартибга солиш мақсадида бюджет тизими, яъни байтулмолини ташкил қилдилар. Бу даврда илгари қузатилмаган ина бир янгилик – девонлар тизими ташкил қилиниб, уни юритишда форс-рум услуби қабул қилинди.

Бундан ташқари, таровеҳ намози Мухаммад (алайҳис-салом) даврларида жамоат билан ўқилмаган. Шундай бўлса-да, ҳазрати Умар (розияллоху анху) таровеҳ намозини жамоат бўлиб ўқишни жорий қилдилар. Шу билан бирга, мусулмонлар ўртасида турли фитна ва беҳудда гап-сўзлар тарқалишининг олдини олиш мақсадида аёлларнинг масжидга боришларини ман қилдилар. Мухаммад (алайҳис-салом) ҳаётликларида аёллар ҳам масжидга борар эдилар. Аммо, Умар (розияллоху анху) ислом ҳуқуқи кўрсатмаларининг факатгина моҳиятига эътибор қаратишни ҳамма вақт ҳам қўлламаганлар. Имом Бухорийдан ривоят қилинган ҳадисда шундай дейилади: «Умар (розияллоху анху)дан сўрадилар: «Нима учун биз ислом дини

Маккада жорий бўлганидан кейин ҳам Каъбани елкаларимизни очган ҳолда таовф қилишимиз керак?» Бу савол берилишининг асосий сабаби шунда эдики, Макка фатҳидан аввал ҳижрий 7 йилда мусулмонлар умра зиёратига оғланган вақтда маккаликлар орасида Пайғамбар (алайҳис-салом) ва саҳобийларни Мадина безаги анча ҳолдан тойдириб соғликларини йўқотганлар, деган гап тарқалган эди. Бу гапларнинг асоссиз эканини билдириш учун Пайғамбар (алайҳис-салом) саҳобийларга елкаларини очган ҳолда баданларидаги куч-ғайрат ва соғлиқни Макка мушрикларига кўрсатиш мақсадида Каъбани илдам кадам ташлаб таовф қилишга амр қилдилар. Лекин Умар (розияллоҳу анху) ўз замонасида таовфни бундай кўринишда бажаришдан кўзда тутилган мақсадга эътибор қаратмай, шундай жавоб бердилар: «Биз Пайғамбар (алайҳис-салом) даврларида бажаришга одатланган ишларни ҳеч бирини беқор қилмаймиз»¹. Мана шу жавоб билан Умар (розияллоҳу анху) шариат мақсадларини амалда қўллашда ўзгармас тамойиллар борлигини ҳам таъкидлаганлар.

Афсуски, ҳозирги кунда айрим мутаассиб шахслар ҳар қандай янги ишни бидъат-хуруфот санаб, ўзгаришларга кескинлик билан муносабатда бўлишга одатланиб қолганлар. Улар ўз иддаоларини «Ким бизнинг ишмизда унда бўлмаган янгиликни пайдо қилса, у рад этилади», «Дарҳақиқат, энг яхши сўз Аллоҳнинг Китоби, энг яхши йўл Мухаммад (алайҳис-салом)нинг йўлидир. Ишларнинг энг ёмони эса

¹ Саҳиҳи Бухорий, 675-ҳадис.

ушнинг янги пайдо бўлганлиридир ва ҳар бир янгилик индотидир» каби ҳадислар билан изоҳлайдилар.

Уаммолар юқоридagi ҳадисларда келган «бидъат» фoҳат дин асосларига оид масалаларда бўлади, деб таъкидлаганлар. Келтирилган ҳадислар ҳам айнан шунга даъволат қилмоқда: «Бизнинг ишмизда янгилик пайдо қилса...», яъни ишдан мақсад Расулulloҳ (алайҳис-салом) ва у зот билан бирга мусулмонлар жамoатининг ишидир. Дунёвий ишларда насс ва муайян диний қоидаларга ҳилоф келмаса, уларда ёмон бидъат йўқ. Яъни, ҳаромни ҳалол, ҳалолни ҳаромга айлантириш каби бидъатларга йўл қўйилмаса бунга эътироз йўқдир.

Кундалик турмушимиздаги ҳар бир янгилик ислом динининг руҳи ва Пайғамбар (алайҳис-салом) келтирган таълимот билан ҳамoҳанг сақланган қоида жамият ҳаёти билан уйғунлаштирилган бўлса, юқоридagi ҳадисларнинг моҳиятига зид келмайди. Олги қотиб қолган мутаассиб кимсаларнинг диний масалаларга ҳарфий, зоҳиран ёндашиб, Куръони карим ва ҳадисларни тўғридан-тўғри олиб сўзма-сўз ҳаётга татбиқ этишга уринишлари кинишлар турмуш тарзига қўллаб муаммоларга сабаб бўлмоқда.

Бундан маълум бўладики, ислом дини қотиб қолган ва ҳеч қандай ўзгаришни қабул қилмайдиган дин эмас. Аксинча, у инсонлар эҳтиёжини ҳар доим ҳисобга олган. Дин кўрсатмаларини татбиқ қилишда ноқеъликни инобатга олмаслик, ҳаддан ошиш катта ҳатоларга олиб келиши ва жамиятда турли нигишлофлар авж олишига сабаб бўлиши мумкин.

Натижада шариатнинг максадига олиб борадиган йўллар беркилиб, халқ машаққатга дучор бўлади. Шу боис янги муаммоларни хал қилишда воқеиятни чуқур ўрганиш ҳамда шариат кўрсатмаларини шунга мувофиқ равишда татбиқ этиш лозим.

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда ушбу китобда Қуръони карим оятлари, ҳадиси шарифлар ва ислом оламида эътироф этилган забардаст олимларнинг ижтиҳод ва фатволарига таянилган ҳолда инсонлар турмушида учрайдиган, айрим ҳолларда турли баҳс-мунозараларга сабаб бўлаётган масалалар атрофлича кўриб чикилди.

Айниқса, ислом динининг дастлабки даврида кузатилмаган ва ҳозирги кунда дунёда кенг тарқалган ва мусулмон жамиятларини ҳам чеклаб ўтмаётган ҳолатларга алоҳида эътибор қаратилди. Жумладан, китобда динийлик ва дунёвийлик ўртасидаги мутаносиблик, имон ва куфр, исломда иқтисодий жараёнлар, тарикатчилик, ислом ва санъат, «оммавий маданият», иқтимоий одоблар ва иқтимоий тармоқлардан тўғри фойдаланиш каби масалаларга тўхталиб ўтилди.

Муҳтарам китобхон, муаллифлар жамоаси ушбу китоб борасида қомилликка даъво қилмаган ҳолда рисолада учраши мумкин бўлган хато ва камчиликлар учун Сиздан олдиндан узр сўрайди. Умид қиламизки, ушбу кўлланма юртимиз илм-фани тараққиёти ва жамият фаровонлиги учун хизмат қилади.

МОТУРИДИЙЛИК ТАЪЛИМОТИДА ИМОН МАСАЛАСИ

Имон масаласига тарихда турли оқимлар томонидан турлича ёндашилган. Суннийлик нўнашли олимлари томонидан ушбу оқимлар қарашларининг иллатлари кўрсатиб берилиши билан бирга, ўзаро жузъий масалаларда унга таъриф бериш ва унинг шартларини баён этишда ихтилоф келганлар. Умуман, ушбу ихтилофлар асосида кишининг мўмин ёки мўмин эмаслиги, унга имон номини мансуб қилиш ёки мансуб қилмаслик масаласи қабилар юзага келган.

Тарихдан маълумки, илк пайдо бўлган фирқа ва оқимлардан хорижийлар биринчи бўлиб бу масалани бузиб талкин этганлар. Яъни унга кўра, улар ўз томонларида бўлмаган мусулмонларнинг баччасини кофирга чиқариб, ўлдириш ҳалол, деган қарашга асосланганлар. Улар гуноҳ ишларни келган кишини мушрик ва кофирга чиқарганлар ҳамда имондан чиқишга сабаб бўлувчи амалларга фарзларни бажармасликни ҳам қиритиб юборганлар. Мўътазила оқими эса гуноҳ содир этган мўминни икки манзила ўртасидаги манзилада, яъни мўмин ҳам, кофир ҳам эмас, балки оралик ҳолатда бўлади ва охиратда эса дўзахийдир, деган ақидани илгари сўрганлар. Бунда улар катта гуноҳларни қилганлар оралик ҳолатда бўлади, деган қарашни асосиз равишда келтирганлар.

Мана шундай тарзда ислом оламида диндаги асосий масала бўйича баҳс-мунозаралар авж ола бошлади. Мовароуннаҳр ҳам бу тортишувлардан четда қолмади. Сўнг юртимиз олимлари бу борада юзага келган масалаларга ҳанафийликни асос қилиб, турли оқимларнинг нотўғри таъкидларига муносиб илмий раддиялар бера бошладилар. Жумладан, имом Мотуридий ўз илмий салоҳияти билан ақидавий масалаларга мукаммал ечимларни берганини алоҳида таъкидлаш ўринли. Айнан унинг қаламига мансуб асарлар кейинги даврларда турли оқим ва фиркаларнинг бузғунчи ғояларига қалқон бўлиб, юртимиз уларнинг ғоявий таъсиридан омонликка эришди. Худди шу даврда яшаган суннийлик йўналиши имоми сифатида танилган иккинчи олим – имом Абул-Ҳасан Ашъарий ҳам ақида борасида фаолият кўрсатган. Бироқ унинг ақида масаласидаги мухтасар ёндашуви, турли оқимларнинг барча тушунчаларига аниқ раддиялар бермаслигини кузатиш мумкин. Абул-Ҳасан Ашъарийнинг асари кичик ҳажмдаги рисола тарзида юзага келди ҳамда кейинги давр ашъарийлик олимлари томонидан унинг қарашлари ривожлантирилиб, катта ҳажмли асарлар яратилган.

Имом Мотуридий илмий меросида эса, ўша даврдаги оқимларнинг қарашлари моҳияти, тушунчаларга раддиялар берилиши билан бирга, уларнинг қарашларининг юзага келиш сабаб ва омилларига ҳам тўхталнади. Натижада, ислом оламида суннийлик қарашларининг бошқа оқимларга берган мукаммал раддиялари маж-муаси юзага келди. Олимнинг қарашлари «Қитоб

ат-таъхид» ва «Тавъилот аҳл ас-сунна» асарларида ўз аксини топган.

Айнан имон масаласи бўйича суннийлик йўналиши ишлаб чиққан ақидавий тушунча ҳам мукаммал тарзда имом Мотуридий ва унинг назоратларига тегишлидир.

Энг аввало айтиб ўтиш лозимки, имон шартига амални қиритиш сабабидан мўмин кишининг имонини қучли ва заиф ёки зиёда ва ноқис бўлиши мумкин деган қарашлар юзага келган. Ҳамда бу ўз навбатида бирор амални қилмаган, ёки гуноҳкор, ёхуд гуноҳ содир этган кишиларнинг имонларини ноқис, заиф, ҳатто кофирга чиқаришга олиб борадиган йўлдир.

Имом Мотуридий ва мотуридийлик йўналиши уламолари ҳанафийлик анъаналарига мос тарзда, бунга ақидавий таълимотни янада ривожлантириб, ҳар томонлама мукаммал тарзда ўз даврларида юзага келган масалаларга жавоб берганлар. Жумладан, улар юқорида зикр этилган имон ва бошқа ақидавий масалаларни Қуръон ва суннага мос тарзда ечиб, жумладан, имон шартига амалнинг нормаслиги, унинг зиёда ва ноқис бўлмаслигини далиллар билан доимо таъкидлаб келдилар. Чунки, қайси бир юртимизда етишиб чиққан соҳа олимларининг асарларини олсак, айнан ушбу масала бўйича ақидил қараш, яъни имон бу – қалб тасдиғи ва тил иқрори эканлиги ҳамда у зиёда ва ноқис бўлмаслиги, ҳар бир қалбда имони бор киши қомил имон соҳиби эканлиги, амал эса имондан ташқари нисбатлиги таъкидланган.

Аммо бошқа йўналиш ва оқимлар (хозирги кунда юзага келган мутаассиб оқимлар ҳам) имон тил билан иқдор, дил билан ишониш ва амалларни бажаришдир деб таъкидлайдилар. Бу қарашнинг асослари етарли даражада эмаслиги ханафийлик олимлари асарларида Куръон оятлари ва ҳадисларни тўғри шарҳлаш асосида аниқ исботланган ва шак-шубҳага ўрин қолдирилмаган. Бу борада юртимиздан етишиб чиққан соҳа олимларининг сўзлари алоҳида аҳамият касб этади.

Авваламбор, имом Мотуридий таъкидланганидек, «имон» сўзининг маъноси «тасдиқлаш»дир. Шунинг учун имом Мотуридий энг аввало сўзининг луғавий маъносидан ташқарига чикмаслик лозимлигини таъкидлаган, сўнг оятларни келтириб, уларни бирма-бир шарҳлаб берган ва ушбу қарашнинг тўғрилигини исботлаган. Жумладан, «Бақара» сураси 3-оятини шарҳида шундай дейди:

الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ (۳)

«Улар ғайбга имон келтирадилар» ояти барча тоат-ибодатлар имондир дейдиганларга раддиядир. Чунки, оятда намоз, закот каби тоат-ибодатлар зикр этилмасдан, мўминларнинг ғайба имон келтирганлари учун бу ном уларга мансуб қилинмоқда².

وَمِنَ النَّاسِ مَن يُثُولُ آمَنًا بِاللَّهِ وَيُؤْمِنُ

Шунингдек, «Бақара» сураси 8-оятда кишиларнинг орасида тилда имон келтирдик, дейдиганлар

² Мотуридий. Таъвилот аҳл ас-сунна. // Маждий Восаллум тахрири остида. – Байрут: Дорул кутубил илмийа, 2005. Ж.1.

бор бўлиб, уларнинг имон соҳиби эмасликлари, яъни мўмин эмасликларини зикр этилишига кўра имон бу калом билан тасдиқлаш эканлигини таъкидлайди. Қандай ушбу мазмундаги оятлар қарромийларга раъдон эканини зикр этади, чунки улар имон бу тил билан иқдор бўлиш бўлиб, дил билан тасдиқлаш унга қармайдн, деганлар³.

Имом Мотуридий хорижий, мўътазиллий, қарромиий, хашавий оқимларининг имон ҳақидаги қарашларини ботил эканлигини зикр этиб, қуръондаги «Эй, имон келтирганлар...» жумласининг ун имоннинг тасдиқ эканлиги ва қалбда бўлишига асос қилиб келтирган. Шунингдек, имон бу маълум ҳолатга эга ном эканлигини айтди⁴.

Мотуридийлик таълимотининг йирик намоён-диси бўлмиш Абул-Муъин Насафий ҳам имон маънасида худди шу каби услубда ёндашган. Яъни у «имон» сўзининг маъноси араб тилида «тасдиқлаш» эканини зикр этиб, сўнг унинг маъносига амални қилганларга қарата шундай дейди: «Агар ҳар бир сўзни луғавий маъносидан бошқа маънога нақл этилверса, унда Куръон ва суннада кўп сўзларни бошқа маъноларга нақл этиш мумкин бўлиб, мавнолар бўзилиб кетарди»⁵. Шунингдек, аллома «Баҳрул-калом» номли асарида амалнинг имон шартига қирмаслигига қуйидаги «Иброҳим» сураси 31-оятини далил сифатида келтиради:

Мотуридий. Таъвилот аҳл ас-сунна. // Маждий Восаллум тахрири остида. – Байрут: Дорул кутубил илмийа, 2005. Ж.6.
Мотуридий. Таъвилот аҳл ас-сунна. // Маждий Восаллум тахрири остида. – Байрут: Дорул кутубил илмийа, 2005. Ж.9.
Мотуридий. Таъвилот аҳл ас-сунна. // Маждий Восаллум тахрири остида. – Байрут: Дорул кутубил илмийа, 2005. Ж.10.

قل العبادي الذين آمنوا بالصلاة

«Имон келтирган бандаларимга айтинг, намозни адо этсинлар», яъни оятга кўра Аллоҳ бандаларга имон номини ўрнатгандан сўнг амал қилишни амр этмоқда⁶.

Имоннинг зиёда ва ноқис бўлиши мумкинлиги ханафийлик-матуридийлик таълимотида ўрнатилмаган, балки ҳар бир кишининг имони комил имон саналиши, тоат ва ибодат ёки гуноҳ маъсият билан имоннинг айнан ўзи кўпаймаслиги ва камаймаслиги далиллар билан исботланган.

Жумладан, имом Матуридий бу ҳақда шундай дейди:

«Қуръон оятидаги «имонлари зиёда бўлди» жумласи адад ёки айни имоннинг ўзида зиёдаликни билдирмайди, балки унинг шарафи, фазилати ошгани, зиёда бўлганини билдиради. Масалан, «жамоат билан ўқилган намознинг даражаси ёлғиз ўқилган намоздан йилгирма беш баробар афзалдур» ҳадисида ҳам айнан намознинг адади зиёда бўлиши назарда тутилмаган, балки шарафи ва фазилати зиёдалиги назарда тутилгандир. Ҳудди шу каби имоннинг амаллар жиҳатидан зиёда бўлиши ҳам унинг шарафи, фазилати, камоли зиёдалашшига далолат қилади. Амаллар имон жинсидан эмасдир, у тасдиқлашдан иборатдир»⁷.

⁶ Матуридий. Китоб ат-тавҳид. // Бақр Тўбол ўғли ва Муҳаммад Оружи таҳрири остида. – Байрут: Дор Содир, Истамбул: Иршод, 2003.

⁷ Абул-Муъин ан-Насафий. Табсираат ал-адилла. // Муҳаммад Анвар таҳрири остида. – Кохира: Ал-Азхар университети, 2011. Ж.2.

Ношқа ўринда эса, Абу Ханифанинг «умумий тарзда имон келтирилгандан сўнг тафсирий тарзда зиёда бўлди», сўзини ҳамда «аҳли китобларнинг нигари ўтган китобларга ва пайғамбарларга имонлари билан бирга, Муҳаммад (алайҳис-салом) га ва унга нозил бўлган Китобга имон келтиришлари билан имонлари зиёда бўлди», яъни бунда аҳли китобларга тегишли бўлади, шунингдек, «уларнинг (салоҳийларнинг) имонлари янги вақт кирганида ундан олдинги вақтдан кўра зиёда бўлди... чулки, имон донмо янгиланиб туришга ҳақлидир», деб шарҳ берган⁸. Шунингдек, Матуридий имон зиёдалигини саботин бўлиши, ёки саботи зиёда бўлиши сифатида шарҳ берган⁹.

Шу тарзда Қуръонда зикр этилган «имонлари зиёда бўлди» ояти шарҳини имом Матуридий ва унинг издошлари ва барча ханафийлик олимлари тўғрисида аниқлаш лозимлигини таъкидлашган. Мавлӯмки, бошқа оқим ва тоифалар имон зиёда бўлиши мумкинлиги ҳамда унинг ноқис бўлиши мумкинлигини таъкидлашган. Ҳамда имоннинг зиёда бўлиши Қуръонда зикр этилган экан, демак у ноқис ҳам бўлиши мумкин, деган қоида ишлаб чиқилган. Аслида бу оят имоннинг ўзи айнан зиёда ва ноқис бўлишига далолат қилмаслиги, зиёдалик, яъни олдинги ҳолатдан кейинги ҳолатга

⁸ Абул-Муъин ан-Насафий. Табсираат ал-адилла. // Муҳаммад Анвар таҳрири остида. – Кохира: Ал-Азхар университети, 2011. Ж.2.

⁹ Абул-Муъин ан-Насафий. Баҳр ал-калом // Валиюддин Муҳаммад Солиҳ Фарфур таҳрири остида. – Дамашк: Дорул-Фарфур, 2000.

ўтишни табиатдаги ўсиш жараёнидаги каби бўлиши мумкинлиги олим томонидан эикр этилган.

Ҳамда Абул-Муъин ан-Насафий ўзининг «Табсирад ал-адилла» асарида «Аслида имон шартларига амални киритганлар унинг зиёда бўлиши ҳақидаги сўзни ҳам айтмасликлари лозим бўлади. Чунки, улар амаллари ҳам имон деб санаганларидан сўнг, унда ҳеч кимнинг имони мукаммал, тўлиқ бўлолмайдиган ҳада зиёда бўлиб бориши ҳам бу ҳали мукаммал, комил бўлмаганлигини англатади ва у нуқсон чегарасида бўлиб қолаверади. Ҳамда бу қарашга кўра бирор ибодат йўкки, имон бўлмаса..(яъни имон шартли бўлмаса)» [6; 1088]. Яъни олим имон соҳиби учун атар унинг имонига амал шарт қилинса, унда меъёри бегитилганинг имкони йўқлигини айтмоқда.

Шу тарзда Куръон ва суннага кўра имон шартига амалнинг киритилиш имкони йўқдир.

Юқоридаги ақидавий қараш, яъни имоннинг шартли сифатида қалб билан тасдиқлаш, тил билан айтиш ҳамда имоннинг зиёда ва ноқис бўлмаслиги Абдул-Ҳанифа, Имом Мотуридий, Абду-Лайс Самарқандий, Ҳаким Самарқандий, Абду-Жаъфар Таҳавий, Абду-Муъин Насафий, Абду-Хафс Насафий, Абду-Баракот Насафий, Алоуддин Самарқандий, Абду-Юср Паздавий каби кўплаб машҳур олимлар томонидан далиллар билан исботланган.

Олимлар томонидан гуноҳи қабира қилган кишининг имони масаласига алоҳида эътибор қаратилган. Яъни унга кўра гуноҳи қабира қилган

кишининг имони гуноҳ қилмаган киши билан бир қили бўлиши, балки у бу билан имони йўқ бўлиб, завоқ тоғмаслиги, фақат гуноҳи учун гуноҳкор бўлиши айтилган. Ҳамда бу борада қуйидаги қўрсаткичлар ўринлидир: Мотуридий таълимотига кўра, куфр имоннинг зиддидир. Куфр имонни ёнғонга чиқариш ва ундан юз буришидир. Бу иккиси қалбда бўлади. Имон билан куфрнинг бир-бирига зиддиги ҳам шундадир¹⁰.

Абду-Лайс Самарқандий ҳам ўз тафсирида бу борада тўхталиб, далиллар асосида шундай дейди: «Асли сунна ва жамоа эътиқодида гуноҳи қабира бўлган кишини имондан чиқармайдиган..»¹¹.

Хулоса қилиб айтганда, ханафийлик-мотуридийлик таълимотига кўра имон шартлари сифатида асли билан ишонил, тил билан тасдиқлаш асосли равишда ўратилган бўлиб, амаллар унинг шартига киритилмаган. Бу билан кишилар орасида имон-эътиқодда тафовут бўлмаслиги, барча мўмин-мусулмонларнинг бир-бирларига бағрикентлик, тотувлик билан муносабатда бўлишларига ҳамда бир-бирларини куфрда айбламасликлари учун муҳим асос вазифасини ўтаб келмоқда. Ушбу қараш Куръон ва суннани тўғри англаш асосида ишлаб чиқарилган эътиқодий масаладир.

¹⁰ Абду-Лайс Самарқандий. Тафсир – Али Муҳаммад Муавваз, Саид Аҳмад, Закариё Нутийлар таҳрири остида. – Байрут: Маркази мутобиъи илмийа, 1993. Ж. 2.

¹¹ Сайидмуҳтор Оқилов. Мовароуннаҳрда мотуридий таълимотининг шаклланиш тарихи – Т.: «Моғолуппайн», 2013. – 185 б.

ДИН ВА ДУНЁ

Бугунги кунда турли тоифалар томонидан динийлик ва дунёвийлик нисбати бўзиб талкин қилиниб, ислом – дин ҳам сиёсатни ўз ичига қамраб олган илоҳий таълимот (араб. «ал-ислам дин ва давлат»), экани ҳақиқати даъволар кўп янтрамоқда.

Муслмонларнинг дунёвий давлатда яшашни мумкинлиги илмий исботлар талаб қилмайди. Нафақат Ғарбий Европа, Америка ва Австралиядати аҳолининг озчилигини ташкил қилувчи муслмонларнинг тажрибаси, балки аҳолисининг мутлақ кўпчилиги муслмонлардан иборат Туркия ёки Ўзбекистон тажрибаси ҳам шундан далолат беради¹².

Бугунги кунда виждон эркинлиги халқаро миқёсда барча демократик тизимларда қафолатланган ва Инсон ҳуқуқлари ҳақидаги халқаро декларацияда белгилаб қўйилган муҳим ҳуқуқ ҳисобланади. Демократик назария бир томондан, динни ундан сиёсий мақсадларда фойдаланишга уринишлардан сақлайди, бошқа томондан эса, уни мутаассиблик ва жаҳолатда айбашлардан ҳимоя қилади¹³. Бинобарин, ислом

¹² Кремер Г. Ислом – дин ва давлат: исломда дин, ҳуқуқ ва сиёсатнинг ўзаро муносабати // Ислом ва дунёвий-мърифий давлат / масъул муҳаррир З. Мунавваров. – Т.: Имом ал-Бухорий халқаро жамғармаси, 2003. – Б. 60.

¹³ Карант: Мустафо Ҳ. Сиёсий ислом: исломий сиёсий андони ҳақиқати масала бўйича айрим мулоҳазалар // Ислом ва дунёвий-мърифий давлат / масъул муҳаррир З. Мунавваров. – Т.: Имом ал-Бухорий халқаро жамғармаси, 2003. – Б. 104.

қўлловлари ҳам демократик тизим ўз моҳиятига кўра ислом тамойилларига мувофиқ эканини тасдиқламоқдалар. Зеро, сайлов, референдум, конституциянинг ҳал қилувчи овози, кўппартиявийлик, мёринининг, муҳолифат, ОАВ эркинлиги, суднинг давлатнинг каби демократиянинг асосий ва асосий атрибутлари – ислом таълимотларига нисбатан¹⁴. Айниқса ислом таълимотидаги ҳокимият ва сиёсатнинг қўйидаги тамойиллар унинг дунёвий муаммоларни тақозо этади: биринчидан, давлат раҳбарининг умматнинг ўзи сайтайди; иккинчидан, давлат давлатни яққа ҳоким бўлиб бошқармайди, балки маслаҳат ва машварат билан иш юритади; учинчидан давлат раҳбарининг фаолияти назорат ва тафтиш қилинади. Бу тамойиллар эса «диний давлат раҳбари» тушунчасига зид ҳисобланади¹⁵.

Бундан ташқари «ал-Ислам дин ва давлат» иншони эса тарихан ўз тасдиғини топмаган ҳамда муаммолар сиёсатдан азият чекаётган Мисрда ХХ аср бошларида пайдо бўлиб, ўз даври муҳитидаги раҳбарларни акс эттирган.

Дунёвийлик тушунчасини динийлик билан мутлақ қарши қарши қўйиш тўғриси эмас. Улар дунё ва инсон ҳаётининг моҳиятига турлича қараш усуллари. Дунёвийлик тушунчасида диний ташкилотларни сиёсий ташкилотлардан ажратиб ва динийликни

¹⁴ Карант: Юсуф Каравий. Фатави муасира. – Мансура: Дар ал-Ифто, 1994. Т. II. – Б. 636-651.

¹⁵ Карант: Абул Муҳаммад Аваз. Араб ва муслмон давлатлари ва сиёсатининг шариат: унинг дунёвий ҳокимият билан таълиқи / «Оламни тушуниш фикри ва тоғув яшаш» халқаро конференцияси материаллари. – Маскат, 2013 йил, 6 – 9 апрел.

барча учун асос қилиб олмаслик тамойили туради. Диндорлик эса қалбга боғлиқ ҳиссиёт. Уни барчага мажбурий синдириш ҳеч қайси диний тамойилга тўғри келмайди. Дунёвий тараққиёт йўлини тутган давлатларда тарчи дин давлатдан ажратилган бўлсада, жамиятдан ажралмаган. Миллий ва диний қадриятлар халқлар маънавий кифёсининг муҳим қисмларидан ҳисобланади. Бугунги кунда диний қадриятларни эътиборга олмай иш тутиш билан замонамизнинг оғир ва мураккаб саволларига жавоб топиб бўлмаслигини ҳаёт тажрибаси кўрсатмоқда.

Ислом динида дунёвийликка динга ёт тушулча сифатида қаралмайди. Ислом динининг муқаддас манбалари – Қуръони қарим ва Суннада ҳам дунёвийлик тамойиллари асосларини кўриш мумкин. Жумладан, «Бақара» сураси 201-оятда: **Яна шундайлари ҳам борки, улар: «Эй, Раббимиз, бизга бу дунёда ҳам яхшилик ато этгин, охирагида ҳам яхшилик (ато этгин) ва бизни дўзах азобидан асрагин», – дейдилар.**

Ушбу оятда инсон бу дунёси учун ҳам ҳаракат қилиши кераклигига ишора қилинади. Қуръони қаримдаги «**Динда** (динга) **зўрлаш йўқ**» (Бақара, 256) оятида дунёвийликнинг энг муҳим асосларидан бири муҳассам бўлган. Унга кўра диний ҳаёт тарзини мажбурлаб синдириш мумкин эмасдир.

Шунингдек: «**Аллоҳ сента ато этган нарсა билан охирагидан истагин ва дунёдан бўлган насибанигидан ҳам унутмагин**» (Қасас, 77) мазмунидagi ояти қаримани Абу Лайс Самарқандий «Бу дунёдаги насибанигидан тарқ қилмагин, токи охирагиданг учун

қизмат қилсин», дея тафсир қилган¹⁶. Мазкур оятда охирагиданг етган ҳолда, бу дунё неъматларини ҳам ёддан чиқарма, дейилмоқда. Чунки сенда тананг, оиланг, кўни-кўшни, жамият, қўл остидагиларнинг ҳаққи бор, ҳар бир ҳақдорнинг ҳаққини адо этишинг керак.

«Қаҳф» сураси 29-оятда: **Айтгин: «(Бу Қуръон) Раббингиз (томони)дан (қалдан) Ҳақиқатдир. Ўй, хоҳлаган киши имон келтирсин, хоҳлаган кимса кофир бўлсин», деб марҳамат қилинади.** Бу оятда ҳам ҳар бир инсон имон келтириш масаласида иккиёрли экани, ўз амали учун ўзи масъул бўлиши таъкидланади.

Шулар билан бирга Қуръонда кўпгаб оятлар дунёвий масалаларни ҳам қамраб олади. Мисол учун, Қуръондаги энг қатъи оят ҳам айнан дунёвий масала – қарз олди-бердиси ҳақидаги «Бақара» сурасининг 282-оятга бўлиб, унда масаланинг моддий ва маънавий жиҳатларига эътибор қаратилган.

Пайғамбар (алайҳис-салом)нинг ҳаёт йўлини ўрганган уламолар у ердаги дунёвийликка эътибор берилган нуқталарни алоҳида ўрганганлар. Мухаммад (алайҳис-салом) диний масалаларда барчага муаллим бўлсалар ҳам, баъзи дунёвий масалаларда мутахассисларнинг фикрларига қўлоқ тутардилар. У зот Мадинада саҳобийларга қарата: «Менга ўз фикрингизни билдиринг, эй одамлар!» деб маслаҳат сўраб, мурожаат қилганлари тарих

¹⁶ Абу Лайс Самарқандий. Тафсири Самарқандий / Али Мухаммад Муаввад нашрга тайёрлаган. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмийя, 1993. Т.2. – Б.527.

китобларида қайд этилган. Расулulloх (алайҳис-салом) Бадр кўни ўз кўшинлари учун қароргоҳ танлаганларида эса саҳобий Ҳубоб ибн Мунзир ҳарбий мутахассис сифатида у зотга мурожаат қилиб: «Ё Расулulloх, бу ерга тушишни Аллох сизга буюриб, биз бу ердан бошқа жойга тушишга ҳақли эмасми?» деб сўради. «Йўқ, бу шахсий фикр, уруш услубими?» деб сўради. «Йўқ, бу шахсий фикр, ҳарбий режа ва уруш услуби», деб жавоб бердилар. «Ё Расулulloх, ундай бўлса, бу мавқул жой эмас», деб бошқа стратегик қулай жойни кўрсатиб, ўз фикрини асослаб берди. «Тўғри маслаҳат бердинг», деб Расулulloх (алайҳис-салом) унинг фикрини қабул қилдилар. Ушбу ҳарбий стратегия жангда қатта устунликни таъминлади. Худди шунга ўхшаш «хурмо чанглатиш» ҳақидаги ҳадисда ҳам Пайғамбар (алайҳис-салом) дунёвий ишларида соҳа мутахассисларнинг фикрига таяниш кераклигига ишора қилганлар. Жумладан, Имом Муслимнинг Анас (розияллоху анху)дан келтирган ривоятида:

«Пайғамбар соллаллоху алайҳи васаллам (хурмо) чанглатётган бир қавмининг олдидан ўтаётиб, буни қилмасангиз ҳам бўлаверарди, дедилар. Ўша йилни ҳосил ёмон чиқди. У зот яна ўшаларнинг олдидан хосил ёмон чиқди. У зот яна ўшаларнинг олдидан ўтаётиб, хурмонгизга нима бўлди? деб сўрадилар. Улар, шундоқ, шундоқ, деган эдингиз... деб айтдилар. У зот: «Сизлар дунёгиз ишини билувчироқсиз» дедилар.

Яъни, Расулulloхнинг баъзи гаплари динийдан кўра тажрибавий асога ёки шахсий раёйга таянган. Шунинг учун ҳам саҳобийлар Расулulloхнинг

баъзи амрлари борасида «шахсий фикрингизми ёки Аллохнинг амрими?» деб сўраб эдилар. Шахсий фикрлари бўлса, унда баъзан бошқа фикрроқ йўл тақриф эта олардилар. Расулulloх (алайҳис-салом) бундай тақрифни қабул қилиб, ўз раъйларини ўзгартирар эдилар. Яъни шу дунёвий соҳа мутахассисининг фикрини албатта инобатга олар эдилар.

Расулulloх (алайҳис-салом)дан кейин чаҳорёлар қам шу йўлни тутдилар. Ҳазрати Умар (розияллоху анху) «Сизларнинг яхшингиз у дунё ва бу дунё учун ҳаракат қилганингиздир», деб алоҳида таъкидлаганлар. У зот масжиддан чиқмай, эртаю-кеч ибодатга машғул бўлган ёш йигитларни таёк билан ҳайдаб, дунёвий иш билан шуғулланишга чакирганлари ривоятларда машҳурдир. Али (розияллоху анху) эса «Бу дунё учун абадий яшайдигандек, охиратинг учун эртага вафот бўлгандек ҳаракат қил», деб марҳамат қилганлар.

Динийлик ва дунёвийлик ҳақида сўз борганда, давлатчилик мавзусини ҳам назардан четда қолдириш мумкин эмас. Уламоларнинг қайд этишларича, исломда диний давлат тушунчаси Пайғамбар (алайҳис-салом) даврларидагина маврий бўлган. Аммо шу билан бирга Пайғамбар (алайҳис-салом) Мадинага кўчиб ўтганларида тузган Мадина саҳифаси (замонавий тилда «Мадина конституцияси»)да дунёвий давлатчиликнинг муҳим жиҳатларини кўриш мумкин. Набий (алайҳис-салом) 52 модалдан иборат тузган «Мадина

саҳифаси» да муҳожирлар, ансорлар (Авс ва Ҳазраж қабилалари), аҳли китоб (яхудий қабилалар) ва бошқа тоифаларнинг барчаси учун тенг ҳуқуқ, мажбурият ва жазо чоралари белгиланган эди. Ушбу «Саҳифа» Мадинада яшовчи турли ижтимоий гуруҳларнинг ўзаро тинч-тотув яшашларини таъминлашга қаратилган эди. «Саҳифа» да барча тоифаларнинг дини, келиб чиқишидан қатъи назар тенглиги кўрсатиб ўтилди, ички ва ташқи хавфсизлик ҳамда ҳамкорлик масалалари қайд этилди. Шулар билан бирга сиёсий ташкилотнинг тамомида янги кўринишдаги тамойиллари ишлаб чиқилди: ташқи душманга қарши бирдамликда ҳаракатланиш ва жамоннинг (шаҳар аҳолисининг) барча вакиллари бирдек ҳимоя қилиш, ҳар қандай жиноятчини яққалаб қўйиш, яъни унинг уруғ ва қабилиси ҳимоясидан ажратилиши туфайли қабилалараро низоларга барҳам берилиши¹⁷, барча аҳолига ягона халқ (уммат) деб қаралиши ва бошқа.

«Саҳифа»нинг 25-банди Мадина аҳолиси учун диний қарашлар ва эътиқод эркинлигини таъминлашга қаратилган эди. Жумладан, «Саҳифа»нинг 25-бандида: **Бану Авф яҳудийлари мўминлар билан бир (жамоат) умматдир. Яҳудийларнинг ўз дини, мусулмонларнинг ўз дини бор**¹⁸, деб қайд этилган эди. «Саҳифа»нинг

¹⁷ Карант: Большаков О. История халифата. – М.: Восточная литература, 2002. Т.1. – С. 94.

¹⁸ Карант: Большаков О. История халифата. – М.: Восточная литература, 2002. Т.1. – С. 93-94.

келишти бандларида бошқа яҳудий уруғларига Бану Авфга татбиқ этилган ҳуқуқлар жорий этилиши ишоради.

«Саҳифа» да фуқаролик – яъни бир давлатнинг тенг ҳуқуқли ва тўлақонли аъзоси бўлиш имконияти қам ёритилган эди. Дини, қабилиси, уруғидан қатъи назар бир давлат ҳокимияти остида фуқаролик таъминланиши, уларнинг барчаси ўз динини сақлаган ҳолда бир жамиятга бирилашиши «Саҳифа»нинг 1, 2, 25-35 ва бошқа бандларида қайд этилди. «Саҳифа» да барча тоифалар давлатнинг таркибий қисмини ташкил этувчилар учун сифатда янгиборга олиниб, улар ўзаро ёрдам, олиш-бериш, янган ҳимоясида ҳамкорлик қилиш каби ҳуқуқлар белгиланди. Кўриниб турибдики, Расулulloҳ (алайҳис-салом) бу ҳужжатда мусулмонлар ва бошқа дини вакиллари ўртасидаги муносабатни фуқаролик асосига қурдилар. Мадина ва унинг атрофида яшовчи барча инсонлар учун тенг бўлган ҳуқуқ-мажбуриятлар кўрсатилган «Саҳифа» тарафлар томонидан тенг-адолатли деб топилиди, уларнинг қониқтирди ва тез орада имзо билан тасдиқланди. Натижада, турли диний, сиёсий қарашларга эга бўлган инсонларнинг бир давлат ҳокимияти остида тенг ҳуқуқли бўлиб яшашлари «Мадина саҳифаси» да қафолатланди¹⁹. Пайғамбар (алайҳис-салом) фақатгина низоли масалаларни ҳал қилиш масъулиятини ўз зиммаларига олдилар.

¹⁹ Карант: Мухаммад Имом. Ал-ислам вал ақалият // Фикр ва муслим ал-муасир. – Кохира: Марказ ал-Ахром, 1992. – Б. 76-80.

Ҳозирги замонавий давлатлар ҳам ўз пойдеворини эътиқодий тамойиллар эмас, балки фуқаролик негизига қурадилар. Юқорида келганидек, «Мадина саҳифаси»да ҳам деярли шундай тамойиллар назарда тутилган эди. Пайғамбар (алайҳис-салом)нинг жамият қурилиши ва давлат бошқарувига оид тузатган илк ҳужжат – «Саҳифа»да, кўриб турганимиздек, дунёвийлик тамойили етакчилик қилади. Ушбу ҳужжатга биноан Мадина аҳолисининг ҳеч бир вақилига диний ақидаларни мажбуран сингдиришга йўл қўйилмаган, фуқаролик ҳақ-ҳуқуқлари диний мансублик нуктаи назаридан белгиланмаган. Ҳаттоки, турли эътиқодий қарашларга эга Мадина аҳолисига ҳам бир халқ деб қаралган.

Пайғамбар (алайҳис-салом) вафот этаётганларида ҳам ўринларига бошқарувни амалга оширадиган халифани тайинлаб қетмадилар, балки мусулмонлар ихтиёрига қолдирдилар. Яъни, давлатнинг кейинги раҳбарларини сайлаш жараёnlари диний шаклда амалга ошмаслиги маълум бўлди. Шунинг учун ҳам Абу Бакр Сиддик (розияллоҳу анҳу) раҳбар этиб сайланганларида бошқарув ишида хатога йўл қўйишлари мумкинлигини эътиборга олиб, саҳобийлардан уларни тўғрилаб туришни, тўғри иш қилсалар уларни қўллаб-қувватлашни сўраганлари ривоятларда машхур. Ислом дини таълимотида давлат сиёсий тузилмасининг муайян шакли кўрсатилмаган. Фақатгина умумий тамойиллар белгиланган. Уламолар бу тамойиллар 4та эканини айтдилар: тенглик, эркинлик, адолат ва машварат²⁰. Ушбу тамойиллар ўрнатилса, давлат

²⁰ Абдулмуъъти Байюмий. Ал-ислам ва-л-давлат ал-маданийя.

– Кохира: Дор ал-Хилол (электрон нашр).

қандай шаклга эга эканидан қатъи назар, у ислом динига мувофиқ келади.

Шу ўринда аксарият замонавий давлатлардаги дунёвийликнинг муҳим кўрсаткичи ҳисобланган парламент тизими ислом дини кўрсатмаларига мувофиқ келиши уламолар томонидан эътироф этилганини эслаб ўтиш лозим. Зеро, Аллоҳ таоло инсоният тарихидаги энг қомил ва маъсум зот бўлган Мухаммад (алайҳис-салом)га ҳам «Оли Маърон» сураси 159-оятда машварат ва маслаҳат билан иш тутишга буюрган. «Шўро» сураси 36-39 оятларда эса, Аллоҳ таоло «яхшироқ ва бекшироқ неъматлар»га эриштирадиган тўққиз амални санаб ўтиб, улар орасида «**ишлари ўзаро маслаҳат** (билан) **бўлур**» деб, кенгашиб иш тутишнинг аҳамиятини ажратиб кўрсатган. Аммо шу билан бирга мусулмонлар учун ноқоноб бўлган машваратнинг муайян шакли таъин қилинмаган. Шундай экан, ҳозирги кунда замон талаб ва эҳтиёжларидан келиб чиққан ҳолда турли шаклларда ташкил этилган машварат кенгашлари айни мuddао ҳисобланади. Парламентни ҳам машварат ва кенгашнинг бир тури деб қараш мумкин.

Давлат бошқарув тизими ўз диний кифёсини нуқотиб, дунёвий тус олиши Пайғамбар (алайҳис-салом)дан сўнг бошқарган 4 халифа (хулафо' рошидун) даврида яққол намоён бўла бошланган эди. Шунни таъкидлаш жоизки, халифа Умар (634-644) давидан бошлаб, давлат бошлиғи *амир ал-*

муъминин – муъминлар амири деб атала бошлады²¹. Ана шу даврнинг ўзидаяк давлат ахлокий-диний рамкали дунёвийлик касб эта бошлады. Ўша пайтда илғор ҳисобланган Рум ва Форс империяларида жорий қилинган девон тизими ўзлаштирилди, натижада давлатда вазифалар тақсимооти амалга оширилди. Тузилган девонлар асосан дунёвий мақсадлар юзасидан барпо этилган эди: почта, кўшин, муҳрдорлик, ишчилар девонлари ва бошқа. Пайғамбар (алайҳис-салом)дан кейинги даврда диний масалалар бўйича жамоатчилик фикрини халифалар эмас, балки айнан муслмон уламолар ва фақиҳлар шакллантирилганлар, халифаларга мутлақ диний раҳнамо сифатида қаралмаган. Чунончи, Ғарбда ўрта асарларда шаклланган соф диний теократик давлатчилик ислом таълимотига зид ҳисобланади. Аллома Тафтазонийнинг «Шарҳ ал-Ақоид ан-Насафийя» асарида, «Саҳих ҳадисда халифалик Пайғамбар (алайҳис-салом)дан кейин ўттиз йил, ундан кейин подшолик ва амириликлар бўлиши башорат қилинган. Али вафоти билан ушбу ўттиз йил тутал бўлди. Муовия ва ундан кейингилар халифа эмас, балки подшо ва амирлар бўлдилар»²², деб таъкидлади. Шунини алоҳида қайд

²¹ Карант: Хасанов А. Илк ислом җамияти: динийликдан дунёвийликка ўтиш // Ислом ва дунёвий-маърифий давлат / маърул муҳаррир З. Мунавваров. – Т.: Имом ал-Бухорий халқаро җамғармаси, 2003. – Б. 28-29.

²² Саъдулдин Тафтазоний. Шарҳ ал-Ақоид ан-Насафийя / Аҳмад Хижозий нашрга тайёрлаган. – Кохира: Мактаба Азҳарийя, 1988. – Б. 66.

атни лозимки, айрим халифалар даврда сиёсий ва диний бошқарувни бир кўл остида җамлашга бўлган ҳаракатлар турли муаммоларни келтириб чиқарди. Масалан, аёбосий халифа Маъмуннинг (813-833 й. бошқарган) мўътазиллия таълимотини давлат мафкурасига айлантириб, җамиятга мажбурлаб синдиришга қаратилган ҳаракатлари тевда муваффақиятсизликка учраб, ҳозирга қадар ислом уламолари томонидан қораланиб келади.

Бугунги кунда айрим бузуғунчи кучлар томонидан бугунги кундаги дунёвий қонуначилик асосида кат кечириб муслмонлар учун мақбул эмаслиги ҳақида сохта даъволар тарқатилмоқда. Ваҳоланки, дунёвий қонулар ҳақида ислом уламоларининг фикрларини қуйидагича умумлаштириш мумкин: замонавий җамият талабларига мувофиқ чиқарилган қонулар шариатга зид келмаса, ундай қонулар шариатдандир. Зеро, ҳар бир шариат нисон манфаати учун юборилган, җамиятларнинг ўз манфаатларини кўзлаб чиқарган қоидалари тарчи шариатдан олинмаган бўлсада, лекин шариатга зид келмаса, улар ҳам шариатга мувофиқ (шаръий) ҳисобланаверади.

«Ҳаширий қонулар доимий характерга эга эмас, улар ноқис, шунинг учун замон ва маконга мослашиб ўзгаришчан», деб, даъво қилувчиларга шундай раддия бериш мумкин: одамларнинг фитратига қос бўлган айрим тамойиллар борки, улар фақат бир ҳолатдагина ўзгариши мумкин, қачонки фитрат бўлиса. Эркинлик, адолат, тенглик, раҳмдиллик,

зўравонликини ёмон кўриш, зулмни рад этиш замон ва макон ўзгариши билан ҳам ўзгармайдиган тамойиллардир. Мана шу тамойиллар асосида жамиятларнинг ҳолатларига кўра бир-биридан фарқланувчи қонунлар ишлаб чиқилган. Ҳар бир жамият муайян бир даврда ўзининг шароити ва имконига қараб юқоридаги тамойилларга зид келмайдиган қонунларни ишлаб чиқиши мумкин. Аммо ҳозирги кунда диний давлат қуришни даъво қилаётганлар диндаги ўзгармас тушунчалар ва ўзгарувчан тушунчаларни фарқламай аралаштириб юборишлари оқибатида баъзи одамлар нигоҳида ислом дини тараққиётни ортга тортувчи, ўтган асрларга қайтарувчи қолоқлик дини сифатида тавдаланмоқда. Бу эса исломнинг тараққийпарвар моҳиятини тушуниб етмасликдандир²³.

Шу билан бирга дунёвий тараққиёт йўлини инкор этувчи оқимлар «Моида» сурасидаги 44, 45, 47-оятларни («Аллоҳ нозил қилган нарса (оятлар) билан ҳукм қилмаганлар – ана ўшалар кофирлардир», «...золимлардир», «...фосиқлардир») ноҳолис талқин қилиб, дунёвий давлатчиликнинг асосини ташқил этувчи қонунчиликни шубҳа остига қўймоқчи бўладилар. Ваҳоланки, мўътабар тафсир асарларида бу оятларнинг сабаби нузулига кўра «кофирлар,

²³ Аваз Мухаммад Аваз. Араб ва мусулмон давлатлари конституцияларида шариат: унинг дунёвий ҳокимият билан алоқаси / «Оламни тушуниш фикри ва тотув яшаш» халқаро конференцияси материаллари. – Маскат, 2013 йил, 9 – 6 апрель.

нолимлар ва фосиқлар»дан мурод Бани Исроил экани аён бўлади. «Тафсир ат-Табарий»да бу борада шундай дейилади:

«Ушбу оят яҳудий бўлмиш Бану Қурайза ва Бану Назир қабилалари орасида кечган воқеадан сўнг нозил қилинган, бир тоифа иккинчисини тобе қилган, унга кўра, «обрўли тоифа» «тобе тоифа»дан бир кишини ўлдирса эллик васак дия бериши, «тобе тоифа» «обрўли тоифа»дан бир кишини ўлдирса юз васак дия бериши керак эди. Қурайзнинг бирида «тобе тоифа»дан бир киши «обрўли тоифа»дан бир кишини ўлдириб қўяди. Шунда «обрўли тоифа» юз васак дия беришни талаб қилади. «Тобе тоифа»дагилар ҳозир Мухаммад Мадинага келган бу вақтда икки бир миллатли, бир динли кишилар дияси бошқасининг ярмича бўлиши мумкин эмас, дейдилар. Шундан сўнг уруш бошланиб кетишга оз қолади. Сўнг улар Мухаммад (саллаллаҳу алайҳис-салом)нинг олдиларига бу масала бўйича ечим олишга келадилар, улар агар Мухаммад бизнинг фойдамызга ечим берадиган бўлса, уни бу шиммизда ҳакам қиламиз, бўлмаса уни чиқариб қамал қилмаймиз, дейдилар. Бу воқеа Мухаммад (саллаллаҳис-салом)га билдирилади. Сўнг Ибн Аббос «Аллоҳга қасамки, ушбу оятлар шу икки қавм ўртасидаги ихтилофдан сўнг нозил қилинган, Аллоҳ ушбу икки қавмни назарда тутган», деди»²⁴. Яъни бу оят мазкур икки қавмнинг ўртасида вужудга келган

²⁴ Табарий. Тафсир. Ж.10, 12037-халис, 352-бет. Имом Аҳмад. Муъенд. Ж.1, 2212-халис, 246-бет.

жараёнга тегишли бўлиб, саҳобийлар томонидан ҳам оятнинг ҳукми шу икки тоифа билан чекланиши ва хосланиши ижтиҳод қилинган.

Ушбу масалада замонамиз ислом оламининг таниқли уламоси Абдуллоҳ ибн Байй шундай дейди: «Агар Баро ибн Озйб ривоятига кўра ушбу оятлар факат яҳудийларга тегишли бўлса, айтамизки, у бизга ҳужжат бўлмайди. Агар умумий бўлиб, муслмонларни ҳам камраб олса, саҳобийлар, тобеййлар, улардан кейинги олимлар бу оятларни таъвил қилиб, оятдаги куфр диндан чиқарувчи куфр эмаслигини таъкидлашган. Чунки куфр сўзи катта куфр билан бирга гуноҳ, ношуккурлик маъноларига ҳам далолат қилади. Оятдаги куфрнинг гуноҳ, деб таъвил қилинишига далил гуноҳ сабабли кофир, деб бўлмаслиги, луғатда куфр сўзи фосиклик ва ёмон ишларга ҳам ишлатилишидир»²⁵.

Ибн Ошур «Ат-тахрир ва-т-танвир» номли тафсирида шу оятлар тафсирида айтди:

«Муслмонлар жумҳури – саҳобийлар ва улардан кейинги суннат аҳли наздида бу ижмолий (умумий) масала. Чунки Аллоҳ туширган нарса билан ҳукм қилишни тарк қилиш турли ҳолатларда бўлади. Унинг умумийлигини гуноҳлар билан кофирга чиқариб бўлмасликни таъкидловчи кўплаб далиллар билан баён қилинади»²⁶.

²⁵ Ибн Баййнинг «Аллоҳ туширган нарса билан ҳукм қилмаганларни кофир дейиш» номли мақоласи. binbauiya.com

²⁶ Ибн Ошур. Ат-тахрир ва-т-танвир. 4/ 207.

Турли оқимларнинг дунёвий қонуначилик жорий бўлган юртдан чиқиб кетиш ҳақидаги сохта даъволари пуч экани эса қуйдаги ҳадис билан аён бўлади:

Ибн Хиббон «Саҳиҳ»ида Фудайк (розияллоҳу анҳу)дан ривоят қилинича, у Мадинага хижрат қилмоқчи бўлди. Муслмон бўлмаган қавми эса, ундан ўзлари билан қолишни сўрадилар ва унинг динига қарши чиқмасликка ваъда беришди. Фудайк эса, шундан сўнг қочиб, Набий (алайҳис-салом) нинг ҳузурларига келди ва: «Одамлар ким хижрат қилмаса, ҳалок бўлибди (катта гуноҳ қилибди), дейишпти», деди. Расулulloҳ (алайҳис-салом): «Эй Фудайк, намозни қол қил, гуноҳни тарк қил ва қавмининг ислаган ерида яшайвер», дедилар. Шу қабил ҳадислар муслмон киши ўз динига эътиқод қилишга монъелик бўлмаса, ўзини ёмонликдан, гуноҳлардан сақлай олса, ислаган ерида яшаш мумкинлигига далолат қилади. Ҳанафий, шофеий ва ханбалий мазҳаби олимлари ҳам муслмон ўз динига амал қила олса, муслмон бўлмаган юртда қол яшашни жоизлигини айтганлар»²⁷.

Юқоридаги мисоллардан кўринадики, ислом динида дунёвийликка динсизлик сифатида баҳо берилмаган. Дунёвий ишлар шахс ва жамият манфаатини кўзлар экан улар дин таълимотларида қонм кўллаб-қувватлаган. Дин дунёвий ишларнинг манъавий жиҳатларини тартибга солиб турган.

²⁷ Ал-мавсуа ал-фикхийя ал-Кувайтийя (электрон манба). «Юр ал-Харб», «Хижрат» мавзӯлари.

Масалан, бу ишнинг савобли ёки савобсизлиги, маънавий жиҳатдан мумкин ёки мумкин эмаслиги каби. Тасаввуфдаги «дил ба ёр, даст ба кор» тамойили ҳам айнан шу масалани муолажа қилади. Умуман олганда демократик тизимларнинг конституцион нормаларида давлат ва дин ўртасидаги муносабатлар масаласидаги икки жиҳат яққол ажралиб туради:

– дин жамиятда инсонпарварлик руҳиятини шаклланишида юксак маънавият бўлоғи, бекиёс ахлоқий тарбия манбаи, инсонларни ҳалоллик, поклик каби фазилатларга ундовчи қадрият сифатида эътироф этилади;

– диндан ғаразли мақсадларда фойдаланиш, диний омилдан фойдаланиб сиёсатга аралашш, ҳокимиятга интилиш каби ҳолатлар ман этилади²⁸.

Ўзбекистонда фуқаролик жамиятини қуриш босқичида динийлик билан дунёвийлик ўртасидаги янги нисбатни шакллантириш ҳар доим ҳам силлиқ кечмади. Бу йўлда муслмон аҳоли диний онгини радикаллаштириш ва сиёсийлаштиришга қаратилган уринишлар ҳамон давом этмоқда. Бундай ҳаракатларнинг аниқ кўринишлари сифатида ислом никоби остида ҳаракат қилаётган турли оқимларнинг фаолиятида кўриш мумкин²⁹.

²⁸ Каранг: Ўзбекистон Республикаси конституциясида шарҳ / А.А.Азизхўжаев ва бошқ. – Т.: Ўзбекистон, 2008. – Б. 242.

²⁹ Каранг: Мунавваров З. Ўзбекистон Республикасида дунёвийлик билан динийлик ўртасида янги нисбатнинг шаклланиши // Ислом ва дунёвий-маърифий давлат / масъул муҳаррир З.Мунавваров. – Т.: Имом ал-Бухорий халқаро жамғармаси, 2003. – Б. 140–141.

Дунёвийлик тамойили мустақил Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва «Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида»ги қонуни билан ҳуқуқий қафолатланган. Ўзбекистон танланган тараққиёт йўли – дунёвий демократик нуҳ. Дин ахлоқий тарбия соҳасида муҳим вазифани бажаради. Бирок динни сиёсий мақсадлар учун инкоб қилиб олиш, диний давлат барпо этиш дунёвий қадриятларга асосланган конституциямиз ва амалдаги қонунларимизга зиддир. Халқимиз диний эътиқодни чуқур ҳурмат қилган ҳолда дунёвий тараққиёт йўлидан бормоқда. Минг йиллар давомида ислом дини тамойилларига содиқ ҳолда янаб келаётган халқимиз гўзал фазилатларни тўғилтигча ҳаёти, урф-одат ва анъаналарига синалдириб олган. Халқимизнинг урф-одат ва асрий анъаналарини ўзида акс эттирган мамлакатимиз қонунийлигида қимнинг қандай эътиқодга эга бўлиш бўлмаслиги унинг виждонига ҳавола этилади. Лекин ҳавола этилаётган эътиқод қонунга ҳилоф бўлмаслиги шарт қилинади.

ИСЛОМ ФИҚҲИДА АСОСИЙ ВА
ИККИЛАМЧИ ДАРАЖАДАГИ
МАСАЛАЛАРГА ЁНДАШУВ
(ФИҚҲУЛ АВЛАБИЁТ)

Фикх – шаръий илмлардан бири бўлиб, у шарият манбааларидан чиқариб олинган ҳукмларни ўрганади. Ибодатлар фикхи, муомалот фикхи каби соҳалари бор. Унинг ана шундай соҳаларидан яна бири фикхул авлавиёт. Унинг алоҳида илм соҳаси сифатида шаклланишига кўп бўлмади. Фикхнинг бу тармоғи «фикхул авлавиёт», «илмул авлавиёт», «фикх маротибул аъмол» номлари билан ҳам аталади.

Фикхул авлавиётта таъриф беришдан олдин «фикх» ва «авлавиёт» атамаларига таъриф бериб олиш лозим. Фикх – бу бир нарсани билиш ва тушунишдир. «Авла» сўзи лутатда энг ҳақли, энг муносиб ёки энг якин маъноларини англатади. Фикхул авлавиётта биринчи бўлиб таниқли олим Юсуф Карзовий: «Биз фикхул авлавиёт деб ҳар нарсани ўз ўрнига кўйишни назарда тутамиз. Олдинга кўйилиши керак бўлган нарса ортга сурилмайди. Ортга суриладиган нарса олдинга кўйилмайди. Катта иш кичик саналмайди. Кичик иш катта саналмайди», деб таъриф берган. Таджикотчи Мухаммад Вакилий эса «Фикхул авлавиёт бу – даражаси ва воқелик талабига кўра олдинга кўйилиши керак бўлган шаръий ҳукмларни билишдир», деб таъриф берган.

Олдинги олимлар бу атамани «авло» ибораси билан ифодалаганлар. Истом фикҳида ушбу мавзуга алоқадор баъзи иборалар бор:

Хинлофул аялго – бу макрухдан куйида, мубохдан
онгроз юкори турадиган шарыйи хукм.

Ҳоҳида фақиҳлар «бундай қилиш бошқасидан «бура авло» ёки «бу ишни қилмаслик авло» деган теория ишлатадилар. Демак, бу агама оқдндан кент истеймолда бўлган.

Ҳаёзи таджикотчилар «фикхул авлавийёт» асосини дастлаб Мухаммад Ғазолий ва Карзовийлар ишлатганлар, дейди. Карзовий шу мавзуда Қоҳирада маъруза қилиб, бу катта шов-шув бўлган эди. Унинг «Фикхул авлавийёт», «Авлавийётул қаракатил исламия фил марҳалатил қодима» таърифи шу мавзуда. Шунингдек, ал-Азхар шайхи Абдулҳалим Маҳмуд ҳам мавзуга алоқадор «Фикхул авлавий илаллоҳ» китобини ёзган.

Қадимда ҳам илмлар, воқеа ва ҳодисалардаги оқиғаниётларни тўплаб асар ёзган олимлар бўлган. Масалан, Абۇ Осим Набил (ваф. 287 х. й.) «Авоил» китобини ёзган. Унда биринчи содир бўлган ёки бўладиган ишлар жамланган. Масалан, Аллоҳ биринчи нимани яратган, Жаннатга биринчи ким киради каби масалалар. Имом Сулҳийнинг «ал-Васоил ила маърифатил авоил», Абۇ Хилол Асқарийнинг «ал-Авоил» асарлари ҳам шу жумладан. Бу соҳа бўйича бир китоб ёзилмаган бўлса-да, унинг учун баъзи бошлар ажратган китоблар ҳам мавжуд. Буларга Шотибийнинг «Мувофакот», Карофийнинг «ал-Фурук», Сулҳий ва Ибн Нуҷайм Хондифийнинг «ал-Ашбоҳ ван назоир» асарларини исбот қилиш мумкин.

Фиксул авлавиётнинг келиб чиқишини икки негизий сабабга боғлаш мумкин:

шарый амаллар даражаларига боғлиқ кўндан кўнг чалкашликтар;

— тадрижийлик ва ишларни ўз ўрнига қўйиш зарурати.

Муслмонларнинг илмий ва амалий ишларида шаръий амалларнинг даражалари бўйича юзата келган кўплаб чалкашликлар бу илмга заруратни пайдо қилди. Илмий, сановат ва бошқа соҳаларда илғор бўлиш, фикҳда ижтиҳод қилиш, ҳукмлар истинбот қилиш каби фарзи кифояларнинг тарқ қилиниши, баъзи фарзи айндарга эътиборсиз бўлиб, керакли аҳамият берилмагани ҳам бу илмнинг пайдо бўлиш сабабларидандир.

Фикҳул авлавийётда бир ҳукми бошқасидан олдинга қўйиш, биринчи даражага қўйиш қуйдагиларга асосланади:

а) шаръий ҳукмлар, уларнинг даражаларини билиш, уларнинг муҳимроғини муҳимидан, катъийини зоннийидан, аслини иккиламчисидан, каттасини кичигидан ажрата олиш;

б) бир ҳукми бошқасидан олдинга қўйишга имкон берувчи қоидаларни билиш;

в) воқелик ва вазиятларни яхши англаш.

Ушбу нарсаларни билиш муслмонга бошқаларидан олдин қўйилиши керак бўлган ҳукми билишга имкон беради. Мана шуларнинг бари фикҳул авлавийётни ташкил этади. Шунга биноан, унга қуйидагича таъриф бериш мумкин: "Фикҳул авлавийёт бу — ҳукмларнинг даражалари ва уларни талаб қилиб турган воқеликни билишга асосланиб, олдинга қўйиш керак бўлган шаръий ҳукмларни билишдир".

Қуйидаги оятлар ва ҳадислар фикҳул авлавийётнинг шаръий асослари сифатида келтирилади:

«Мўминлар ёппасига (жангга) чиқишлари шарт эмас. Уларнинг ҳар бир гуруҳидан бир

зоффа чиқмайди?!» (Қолганлари Пайғамбардан) динини ўрганиб, қавмлари уларга (жангдан) кайтиб келгач, (гуноҳдан) сакланишлари учун уларни оғоҳлантирмайдиларми?!» (Тавба, 122); «Бандаларимга айтинг (ширк аҳлига) гўзал (сўзлардан) сўзласинлар» (Исро, 53); «Эй, Мухаммад! Раббингизнинг йўли (дини)га қиммат ва ҷиройли насиҳат билан даъват этинг! Улар билан энг гўзал услубда мунозара қилинг! Алоҳитта, Парвардиғорингизнинг ўзи Унинг йўлидан қалғилган кимсаларни яхши билувчи ва ҳидоят тошганларни ҳам У билувчи қароқдор» (Нохл, 125);

«Бас, (эй, Мухаммад!) Менинг шундай бандаларимга хушхабар берингки, улар таппи топпилар, сўнг унинг энг гўзалига (фойдалисига) эришадилар» (Зумар, 17-18);

«(У) сизларнинг қайси бирингиз ҷиройлироқ (шайхлироқ) амал қилувчи эканингизни синаш учун ўлим ва ҳаётни яратган зотдир» (Мулк, 2).

Абу Мусо (розияллоҳу анҳу) ривоят қилади: «Ё Расулуллоҳ, исломнинг нимаси афзал?» деб сўради. У жот: «Муслмонлар тили ва қўлидан саломат бўлган киши», дедилар (Имом Бухорий ривояти).

Абдуллоҳ ибн Амр (розияллоҳу анҳу) ривоят қилади: «Бир киши Расулуллоҳ (солаллоҳу алайҳи ва салом)дан: «Исломнинг нимаси яхшироқ?» деб сўради. У жот: «Таом берасан, таниган, танимаганга салом берасан», дедилар» (Имом Бухорий ривояти).

Абдуллоҳ ибн Масъуд (розияллоҳу анҳу) айтди: «Набий солаллоҳу алайҳи ва саломдан: «Аллоҳга қайси амал сукултурок?» деб сўрадим. У жот: «Ўз оқибатида ўқилган намаз», дедилар. «Кейин-чи?» деб

сўрадим. «Ота-онага яхшилик қилиш», дедилар. «Кейин-чи?» деб сўрадим. «Аллоҳ йўлида жидду-жаҳду қилиш», дедилар» (Имом Бухорий ривояти).

Фикҳул авлавийёт қоидаларига мисоллар:

Манфаатлар (фойдали нарсалар) ўртасида тартибга риоя қилиш.

Усул олимлари фойдали нарсаларни учга: заруриёт – зарурий нарсалар, ҳожийёт – эҳтиёж тушадиган нарсалар ва камолийёт – тўлатувчи нарсаларга бўлишган. Заруриёт – уларсиз ҳаёт давом этмайдиган нарсалар. Ҳожийёт – уларсиз яшаса бўладиган, лекин машаққат чекиладиган нарсалар. Камолийёт – ҳаётни безайдиган, чиройли қиладиган нарсалардир.

Фикҳул авлавийёт заруриётни ҳожийётдан олдинга, ҳожийётни камолийётдан олдин қўйишни тақозо этади. Заруриёт бўлган дин, жон, ақл, мол ва шавъ ўртасида ҳам тартибга риоя этилиши керак.

Олимлар фойдали ишлардаги тартибни қуйидагича қоидалаштиригандар: фойдали экани аниқ бўлган иш фойдалилиги эҳтимолли бўлган ишдан олдинга қўйилади; катта манфаат кичик манфаатдан устун; жамоа манфаати шахс манфаатидан устун; кўпчилик манфаати камчилик манфаатидан устун; доимий манфаат вақтинчалик манфаатдан афзал; асосий, туб манфаат иккиламчи манфаатдан афзал; келажақтаги кучли манфаат манфаатдан афзал; асосий, туб манфаат иккиламчи манфаатдан устун қўйилади. Бунини Ҳудайбия сулҳи мисолида очик кўриш мумкин. Ҳудайбия Расулulloх (соллаллоҳу алайҳи ва саллам) келажақтаги асосий манфаатлар учун чекинишни маъқулладилар.

Авлавийёт икки йўл билан билинади:

1. Насс (Қуръони карим, суннат) билан;
Қуръони карим ва суннатда кўпинча муайян ишлардаги авлавийётлар баён қилинади;

2. Иктиход билан.

Ҳудоса қилиб айтадиган бўлсак, фикҳул авлавийётнинг пайдо бўлган илм соҳаси бўлиб, унинг юзата келишига шаръий амалларнинг муҳимлилик даражаларини белгилашдаги оқшашлар сабаб бўлган. Шу билан бирга, баъзи олдинги олимлар ҳам бу илмга алоқадор айрим атамаларни ишлатганлар ва натижаларида шу масалата ҳам тўхталиб ўтганлар. Ҳозир бу мавзу янада долзарб бўлади. Айни кунларда глобал муаммога айланган терроризм, эстремизмнинг юзата келиши, ривожланиши бир жаҳдан айнан авлавийётни билмасликка ботлиқ. Бу жд, ўз-ўзидан фикҳнинг ушбу йўналиши бўйича нинг тадқиқотлар, изланишлар қилиш заруратини пайдо қилади.

Бугунги кунда авлавийёт (биринчи ўринда турган ишлар), ишларни олдинга қўйиш ёки орқага суриш, ишларнинг шаръий даражаларига риоя қилиш, таъриқийлик ҳақида тап қўлайган. Лекин бу тўғрида мукаммал илмий, изчил бир тадқиқот қилинмаган. Фойдалар ва зарарлар бир-бирига кўп аралашгани билан мусулмон киши кўпинча қайси ишни олдинга қўйишни билмай қолади. Шу сабабли бу жараёнини тинтиштирадиган, оsonлаштирадиган қоидалар шундай чиқиб зарурлиги таъкидланмоқда.

ИСЛОМ ТАРИХИ ВА ҲОЗИРГИ ЗАМОНДА ЖИҲОД ТУШУНЧАСИ: АСЛИЙТ ВА ТАЛҚИНЛАР

Ҳозирги кундаги турли экстремистик ва террористик ҳаракатлар томонидан "жиҳод" тушунчаси ислом дини таълимотларига зид равишда тушунилиб, талқин этилади. Унга кўра, Куръон оятлари ва ҳадисларнинг асли моҳиятини бузиб ифода этиш, уларнинг ҳар қандай фикр ва қарашларига мос келмаган кишига қарши уруш эълон қилиш лозим деб қаралади. Улар томонидан нафақат бошқа дин вакиллари, балки муслмонларга қарши зўравонлик, кўпурвчилик ҳамда босқинчилик хатти-ҳаракатларини асослаш ва оқлаш учун «жиҳод» тушунчасидан фойдаланиб, «ҳозирда жиҳод қилиш ҳар бир муслмон учун фарзи айнди» деган ғоя илгари сурилади. Ваҳоланки, тинчликка раҳна солиш, жамият раънақи ва ҳалқ фаровонлигига эиён етказиш, фитна кўзғатиш, тоифаларга бўлиниб ўзаро низолашиш умуман ислом динига ёт ҳолат ҳисобланади.

Аслида, жиҳод тушунчаси илк ислом давридан бошлаб, кенг мавзу сифатида тадқиқ этилган. Дастлабки давр олимлари орасида жиҳод масаласига турлича ёндашувларни кузатиш мумкин. Шомлик Абдурахмон Авзойи «Пайғамбар билан бирга жанг қилишга имкони бор барча саҳобийларга фарз айн эди. У кишининг вафотларидан сўнг фарзи киғоя бўлган», дейди. Шунингдек, Имом Шоғғғй жиҳодни фарз киғоя деб қаратган. Шоғғйи бошқа

фақиҳлардан, жумладан, Ҳижоз фақиҳларидан фарқли равишда «жиҳоднинг омили ширқидир, (Арабистон ярим оролида юзага келган ширқ тури) нини, муслмонларга адоват қилиш эмас», дейди.

Минг афсуски, ислом никоби остида пайдо бўлган экстремистик ҳаракатлар тарихига эътибор берадиган бўлсак, уларнинг илдиэлари узок мезгилга бориб тақалишини кўриш мумкин. Айнан Аҳл (розияллоху анху) ҳукмронлиги даврида пайдо бўлган хорижийлар уларнинг қарашлари ва филофията кўшилмаганларни қоғирга чиқариш, уларга қарши «жиҳод» олиб бориш ҳақидаги қонларни ишлаб чиқиб, террор услубини кўллаш орқали ҳукмдорларни жисмонан йўқ қилиш амалиётини бошлаб берган эди.

Мутаассиблик ғоялари ва амалиётни ривожидда Ноғғй ибн ал-Азрак (ваф.685й.) томонидан асос қонинган, энг муросасиз ва шафқатсиз жамоа номинини олган – Азракийлар (Азориқа) оқими алоҳида ўрин эгаллайди. Азракийлар ғуноҳи нафр (катта ғуноҳ) қилган барча муслмонларни «ноғғй» деб, уларнинг таълимотига кўшилмаган кишиларга қарши жиҳод эълон қилиш, ҳатто, қария, аёл ва боғаларнинг қонини тўкишни ҳалоқ, деб қонинлар. Бундай ғоялар ҳоқимият учун қурашнинг муровонлиқка асосланган усуллари келиб чиқишга ва минглаб муслмонларнинг ҳалоқ бўлишга олиб келди.

Жиҳод тушунчасининг ҳозирги кундаги ҳолатга келиши ва шаклланиши Ибн Таймия (1263-1328) қонларига бориб тақалади. Чунки, унинг фикр ва

карашларига XX асрда жиходий, сиёсий ҳаракатлар томонидан эътибор қаратилиб, унинг қарашлари ушбу ҳаракатлар замирига чуқур таъсир этди. Ибн Таймия Пайғамбар фаолитининг Макка даврини «илм ва баён жиходи», Мадина даврини «қўл билан, темир билан урушиш даври» деб баҳо берган ва жиходни ислом динидаги энг муҳим фарзлардан деб қараган. Бунда ҳаж, умра, намоз, рўзадан ҳам афзал ва ислом даввати йўлида барчага қарши урушиш вожиб деган ғояни илгари сурган.

Исломда «инкилобий кураш» таълимотини яратган Ибн Таймия «агар ҳукмдор бошқараётган давлатида исломдаги барча мажбуриятларни бажармаса, унинг ўзи ҳам кофир саналади. Кофир киши эса умматни бошқаришга ҳақли эмас. Шунинг учун унга қарши жиход эълон қилиш, шариат асосида бошқарилмаётган ҳокимият ҳукмдорини ағдариб даркор», деган қарашлари илгари сурган. Бу Куръон ва суннага ҳамда уламоларнинг тафаккурита кескин эид қарашдир. Динларнинг турли-туманлиги «Агар Раббингиз хоҳласа эди, Ер (юзи)даги барча кишилар ёппасига имон келтирган бўлур эдилар. Бас, Сиз одамларни мўмин бўлишларига мажбур қиласизми?»³⁰ (Юнус, 99), дейилган ояти карима асосида Яратган томонидан ўрнатилган экан, уни беқор қилиш ёки ҳаммани бир дин байроғи остида зўрлаб бирлаштириш мумкин эмас. Ислом манбаларига кўра, дин ва эътиқод учун

³⁰ Куръони карим маъноларининг таржима ва тафсири (Таржима ва тафсир муаллифи Шайх Абдулазиз Мансур). - Тошкент: «Тошкент ислом университети» нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2012. «Юнус» сураси: 99-оят. - Б. 220.

эркинлик яратилган юртда душманлик, боғийлик қилинмайди.

Ибн Таймиянинг мутаассибликка асосланган ғоялари кейинчалик XVIII аср ўрталарида Марказий Арабистонда ислом динини «асл ҳолатига келтириш» байроғи остида содир этилган, тарихнинг қора саҳифаларидан ўрин эгаллаган, бузғунчилик ва бегуноҳ инсонларнинг қонини тўкиш каби террорчилик амалиётлари учун асос бўлди.

Муսулмон ислохотчилари сифатида танилган Жамолиддин Афғоний (1839-1897) ва унинг шогирдлари яшаган XIX асрнинг иккинчи ярмида "жиход" мавзуси очиб берилмаган бўлсада, унга кенгрок тушунча беришга ҳаракат қилинди. Бунда Афғоний «муслмон ерларини ҳимоя этиш фарз ин» деган қарашни илгари сурган. Айтиб ўтиш жоизки, Пайғамбаримиз Мухаммад (алайҳис-салом) фаолитлари давомида яккахудоликка даъват этишлар ва у кишига қарши уруш бошланганидан кейингина урушга чиққанлар. Мухаммад Абдух (1849-1905) ҳам устози Афғоний каби "жиход" мавзусига доир алоҳида асар яратмаган, балки умумий тарзда жиход тушунчасини очиб беришни асос қилиб олган.

XX асрда замонавий кўринишдаги диний-сиёсий ҳаракатлар юзгага чиққандан сўнг, мисрлик Ҳасан ал-Банно (1906-1949), Саййид Кутб (1906-1966), покистонлик Абду Аъло Мавдудий (1903-1979)лар даврига келиб, исломда "жиход"ни икки турга, яъни «жиходут-талаб» ва «жиходуд-дифоъ»га бўлиш унутилди. Ислохотчилик тарафдорлари илм,

озодлик, адолат каби ғарбдаги ижобий жиҳатларни кўра олган бўлсалар, 1928 йилда Мисрда ташкил этилган «Муслмон биродарлар» ташкилотининг асосчиси Ҳасан ал-Банно унда факат худосизлик, Худого шак келтириш каби салбий жиҳатларни кўрди. Банно қарашича жиҳод икки турга ажратилади: биринчиси, ислом динига даъват этилгандан сўнг куфрга нисбатан жиҳод қилиш фарз қифоя сифатида бўлиши; иккинчиси, ислом ўлкаларидан бирортасида душман ғолиб бўлган бўлса, ўша ерга қарши жиҳоднинг фарз бўлиши. Шу билан бирга у даъват етиб боргандан сўнг исломни қабул қилмаганларга урушишни шарт деб ҳисоблаган.

Абу Аъло Мавдудий эса, диний-сиёсий оқимлар ичидаги радикал жиҳодий ҳаракатларнинг ғоявий раҳбари сифатида танилган бўлиб, у Покистонда «Ислом жамоаси» ҳаракатини ташкил этган, унинг жамоаси «Аллоҳга бандалик қилишдан ажралган ҳар қандай тузумларни тағ-томири билан кўпориб ташлаш»ни ғоя қилиб олганини таъкидлаган. Аслида, Куръон ва суннага кўра кишини охирадаги нажоти учун имон келтириши қифоя қилади. Унинг эса Куръон ҳукмлари, Пайғамбар сийратлари ва назарий асосларга таянган тўлиқ ҳаракат бўлмагунча исломий инқилоб бўлмаслигини ва ушбу ҳаракат доимий тарзда зўравонлик билан жохилиятча фикрлаш, ҳулкий, маданӣй каби асосларни ижтимоӣ ҳаётда ўзгатириш орқали амалга оширишини айтган. У «ислом инқилобий фикр, инқилобий йўл бўлиб, оламдаги ижтимоӣ тузумни

бўлиб, ўрнига янги тузумни таъсис этувчи диндир», деб қарашни бу борадаги фикрини билдиради.

Мавдудий ҳам классик тарзда жиҳодни «жиҳодут-таъло» ва «жиҳодуд-дифоъ» турларига бўлишга қарши бўлиб, уни бир вақтнинг ўзида ҳам «жиҳодут-таъло» ҳам «жиҳодуд-дифоъ» деб қарайди. Ислом инқилобидати экстремизмнинг ғоявий асосчиси Сайид Кутб эса ҳозирги даврдаги радикал диний-сиёсий ҳаракатларга катта таъсир ўтказган шахс бўлиб, у Куръонни қандай бўлса шундайлигича олиш кераклигини таъкидлайди. Муҳаммад Абдуҳнинг Куръонни ақлга мос равишда шарҳлаш керак, деган ғоясини танқид остига олади. У «Аллоҳнинг қонимияти»ни ушлаган қавм, жамоа бўлиши лозимлиги, факат у имонни ушлагани, жамияти ва куфрда бўлгани учун жохил қавмидан ажралган бўлиши кераклиги ҳамда ислом дини факатгина «дорул ислом» ва «дорул харб»дан бошқа нарсани бўлмаслигини таъкидлаган. Шунингдек, Сайид Кутб ўзининг «Йўлдаги белгилар» китобида мақсадга эришишнинг энг самарали воситаси сифатида «жохилия тизими асосчиларини жиҳод ва жисмоний кураш билатиши йўли билан йўқ қилиш орқали исломни янги тақлаш лозим», деб ҳисоблаган эди. Бунда у «жиҳод» тушунчасини динсизларга ва хатто, унинг таълимига қўшилмаган барча муслмонларга қарши кўрилган маъносида қўллаган. Ҳозирги кунда мазкур ғоялардан «илҳомланган» кўпгина замонавий террорчи гуруҳлар ҳам жиҳодни ўзларининг бош мақсадларига айлантириб олган. Шу ўринда айрим интелектуал оқимлар «Жиҳод – бизнинг йўлимиз»

ёки «Жиход – исломнинг олтинчи аркони», деб эълон қилиб, бундан террорчилик амалиётлари учун ғоявий-ақидавий асос сифатида фойдаланаётганини ҳам алоҳида қайд этиш жоиз.

Бу билан Сайид Кутб ва Мавдудий ҳозирги кунда асли Қуръон ва ҳадисларда бўлмаган «такфир» – «кофирга чиқариш» қондасига асос солишган. Ушбу қоида ислом дини тарихидати энг фожиали бидъат ва хурофот бўлиб қолмоқда. Чунки, бу билан муслмонларни қуфрга нисбат берилишга кент йўл очилган. Қуръон ва ҳадисларда бирор кишини қуфрга нисбат бериш қаттиқ қораланади ҳамда барча инсонларнинг имони Аллоҳга ҳавола қилинади. Такфир ҳозирда диний-сиёсий ҳаракатлар томонидан кент ишлатилаётган эътиқодий қоидага айлантирилиб, жиҳодий ҳаракатлар учун асосий воситалардан бири сифатида фойдаланилмоқда.

Аспида, ислом дини таълимотига кўра, Аллоҳнинг ягоналиги, Пайғамбар Мухаммад (алайҳис-салом) Унинг элчиси эканига имон келтирган, ислом динига эътиқод қиладиган ҳар қандай киши мўмин ҳисобланади. Инсоннинг имонини ўлчаш, унинг муслмон ёки кофирлигини аниқлаш ҳуқуқи ҳеч кимга берилмаган. Чунки имон инсон қалбида бўлади. Қалб эса, фақатгина Аллоҳнинг ҳукмидадир. Юқорида қайд этилган, Ибн Таймийя, Ҳасан ал-Банно, Сайид Кутб, Мавдудийларнинг «жиход», «такфир» тушунчасига берган талқинлари эса ҳозирги кундаги жиҳодий, диний-сиёсий

ҳаракатларга озуқа бўлмоқда. Бунинг натижасида, муслмонлар ўртасига зиддият уруғини сепаётган, ислом йўлида сиёсий ҳокимиятни зўрлик билан эволюшга асосланган бу ғоялар XX асрнинг иккинчи ярми XXI асрнинг бошларида кўплаб радикал оғимларнинг шаклланишига замин яратмоқда.

Дамонамизнинг таниқли уламолари жиҳод борисда мўътадил фикр ва қарашларни ишлаб чиққандлар. Жумладан, Мухаммад Саид Рамазон йўлдан жиҳоддан мақсад ҳимоя, деган қарашни қабул қилган ва диний бағрикенгликка аҳамият қаратган. (1932-2015) Ваҳба Зухайлий (ваф. 2015й.) сурак бу муслмонларнинг бошқа дин вакиллари билан алоқа ва муносабатларидаги бош асосдир, деб, кент микёсли биродарлик, дўстлик бўлмоғи кераклиги бунда бутпарастлик динидагилар билан қам шундай қараш бўлиши кераклигини илгари сўрган. Юсуф Қарзовий эса, исломий давлат бу модданий давлатлиги, уни дин аҳли бошқармаслиги, у модданий, тарбиявий вазифаларни бажаришини зикр этган. Шу билан бирга, кофирларга қарши курашиш, бу уларнинг қуфр келтирилганлари учун эмас, фақат думнамизлик қилганлари учун бўлишини айтиб ўтган. Шунингдек, Саудия Арабистони муфтийси Шайх Абдуллозиз ибн Абдуллох Ол-Шайх мазкур мавзуга тўғрисида экан, шундай дейди: «Жиход қилишга буюриш фақатгина валиюл амр (давлат раҳбари) ваколатига ҳосидир. Бу нарса аҳли сунна ва жамоа уламолари наздида тўғри деб топишган. Валиюл амр (давлат раҳбари) изнисиз жиҳодга чиқиш шарият

қоидаларига зид бўлиб, гуноҳи кабиралардан бири ҳисобланади».

Шу ўринда қайд этиш жоизки, Қуръон оятлари ва ҳадислар мазмунини бўзиб талқин қилиш ҳоллари ҳам кенг тарқалганини таъкидлаш лозим. Бунга мисол тарикасида уруш тўғрисида нозил бўлган айрим оятларни келтириб ўтиш мумкин. Аслида Қуръонда «жиход» сўзидан ташқари кўпроқ «қитол» (уруш) сўзи ҳарбий юришларни қилиш, мудофаа қилиш мақсадида қўлланилган. Лекин ушбу давр фақиҳлари «уруш» сўзи ўрнига «жиход» сўзини, унинг кенгроқ маънода бўлгани учун ишлатишни афзал деб билганлар. Ҳамда ушбу ибора «қитол» сўзи ўрнига ишлатилиб, кейинги даврларда яратилган асарларга ҳам таъсир кўрсатди.

Расулulloҳ (алайҳис-салом) Маккадан Мадинага ҳижрат қилганларидан сўнг, Мадинада муслмонлар учун олдин бўлмаган нарсалар, яъни давлат юзата келди. Пайғамбар Мухаммад (алайҳис-салом) исломнинг илк – Макка даврида юқорида келтирилган, жанг маъноси бўлмаган "жиход"ни олиб бордилар. Чунки у киши мушриклар етказган азоб ва уқубатларга сабр қилиш ҳамда улар билан факат Қуръон асосида мужодала – баҳс юритиш, тўғри йўлга даъват қилишга буюрилган эдилар.

Қуйдаги "жиход" мазмунидagi оятларнинг тахлили шуни кўрсатадики, ушбу оятлар Мухаммад (алайҳис-салом) ва саҳобийларга араб мушрикларининг яқка худудлик динига мутлақ қарши бўлган ҳамда ислом динини ер юзидан тал-

қомри билан қўпориб ташлашга ҳаракат қилинган даврда ўзларини ҳимоя қилишлари учун нозил қилинган.

Маълумки, муслмонлар Мадинага кўчиб ўтганларидан сўнг, Аллоҳ таоло уларга мушрикларга қарши курашиш, яъни қуроли билан ўзларини мудофаа қилишга руҳсат берди. Бу борада Қуръони каримда: «(Мушриклар томонидан) ҳужумга ўрибтган (муслмон)ларга, мазлум бўлганлари қадрибон (жанг қилишга) изн берилди. Албатта, Аллоҳ уларга ёрдам беришга қодирдир»³¹, деб таъкидланади. Шу аснода, ҳижратнинг иккинчи йилида уруш маъносидаги жиходга изн берилди.

Тафсир китобларида ушбу оятнинг шарҳи қисқача шундай дейилади: «Маккалик мушриклар Расулulloҳ (алайҳис-салом) ва у кишининг саҳобийларига азийт етказардилар. Саҳобийлар Расулulloҳ (алайҳис-салом)га шикоят қилиб мазмунларида у зот: «Сабр қилинглари! Мента урушиш буюрилмаган», деб жавоб берадилар. Маккадан Мадинага ҳижрат қилинганида «сўнг, Аллоҳ таоло юқоридagi оятни нозил қилди»³².

Ушбу оят тафсирида айтилишича, «Пайғамбаримиз Мухаммад (алайҳис-салом) Маккада турган йиллари муслмонлар мушрик ва кофирлардан қар қанча азийт чеккан, турли тазйик ва зулму интиқобдорларга учраган бўлсалар ҳам, Аллоҳ куфр ва

³¹ Қуръонни қарим маъноларининг таржима ва тафсири, 2012. «Жамъ» сураси: 39-оят. – Б. 337.

³² Муҳаммад ибн Али Воҳидий. Асбоб ан-нузул. "Ҳаж" сураси.

ширк аҳлига қарши жанг қилишга руҳсат бермаган, балки улар билан мурося қилишга, сабр-қаноатли бўлишга буюрилганлар»³⁵.

Мазкур оят юзасидан уламоларда икки хил фикр мавжуд. Бир тоифа уламолар фикрига кўра, оятдаги амр Расулulloх (алайҳис-салом) ҳамда у кишининг саҳобийларига қаратилгандир. Жумладан, Ибн Аббос (розияллоху анху): «Яъни, Муҳаммад (алайҳис-салом) ва у кишининг саҳобийларидир. Улар Маккадан Мадинага хижрат қилганлар», дейдилар. Иккинчи тоифа уламолар наздида эса, оятдаги амр «дору-л-ҳарб»дан хижрат қилмоқчи бўлган, лекин қаршиликка учраган муайян бир қавмга қаратилгандир. Мужоҳид айтди: «Имон келтирган кишилар Маккадан Мадинага хижрат қилишга чиққанларида, улар қаршиликка учрашади. Шундан сўнг Аллох таоло уларга урушишга изн беради».

Имом Шавровий ушбу оят тафсирида бундай дейди: «Урушга руҳсат берилишининг сабаби мусулмонлар зулм кўрганлиқларидир. Шунинг учун Аллох таоло уларга урушга изн берди. Шу билан бир қаторда уларга ҳаддидан ошмасликни ҳам буюрди. Бу борада Куръони қаримда: «Сизларга қарши жанг қилувчилар билан Аллох йўлида жанг қилингиз, (лекин жанг асносида ҳам) ҳаддан ошмангиз! **Зеро, Аллох ҳаддан ошувчиларни ёқтирмагай**»³⁴. Демак, Аллох таоло дастлаб, мусулмонларни сабрли

бўлишга чақирди, ундан сўнг ўзларини ҳимоя қилиш учун урушга изн бериш билан бир қаторда ҳаддидан ошмасликни амр қилди»³⁵.

Шунинг билан бирга, диний мутаассиб оқимлар Куръони қаримдаги «Сизларга (ёв билан) жанг қилиш фарз қилинди, ваҳоланки, у сизлар учун ёқимсиздир. Балким, сизлар ёқтирмаган мурося (аслида) ўзларингиз учун яхши, ёқтирган нарсанингиз эса (аслида) сизлар учун ёмон бўлиб чиқар. **Аллох билур, сизлар эса билмайсизлар**»³⁶ оятини ҳам ҳужжат қилиб келтирадилар. Дарҳақиқат, мазкур оят уруш фарз қилинган илк оят ҳисобланади. Бу жамъий иккинчи саната тўғри келади. Хижратдан олдин уруш қилиш таъқиқланган эди. Сўнг «Ҳаж» сураси 39-оятига мувофиқ зулм кўрганларга уруш қилишга руҳсат берилди ҳамда ўша йилнинг ўзидек «Бақара» сураси 216-ояти билан фарз қилинди. Ибн Умар ва Атолар нақл қилади: «Ўша нақлда уруш қилиш фақатгина саҳобийларга вожиб бўлган. Демак, оятдан олинадиган муқод шулар. Лекин, баян салафи солихлар эса, жиҳод қилишни амаллардан ҳисоблаб, бунга "Нисо" сурасини, яъни: «Аллох моллари ва жонлари билан жиҳод қилувчиларни (уйида) ўтирувчилардан (кўра) **ортинқ даражали қилди**»³⁷ оятини далил қилиб

³⁵ Карант: Куръони қарим маъноларининг таржима ва тафсири. 2012. – Б. 337.

³⁴ Куръони қарим маъноларининг таржима ва тафсири. 2012. «Бақара» сураси, 190-оят. – Б. 190.

³⁶ Имом Шавровий. Тафсир ал-Куръон ал-қарим. Ж: 16. – Б. 94.

³⁷ Куръони қарим маъноларининг таржима ва тафсири. 2012. «Нисо» сураси, 216-оят. – Б. 34.

³⁸ Куръони қарим маъноларининг таржима ва тафсири. 2012. «Нисо» сураси, 95-оят. – Б. 94.

келтирадиганлар. Бироқ, жумҳур уламолар бу фикрни рад қиладилар.

Жумҳур уламолар юкорида қайд этилган мазкур икки хил қарашдан ҳулоса қилиб, ҳижрий иккинчи асрда жиҳод фарзи қифо бўлгани, факатгина муслмонларнинг юртларига ёв бостириб келганда жиҳод фарзи айнга айланиши ҳақидаги фикрларни билдирганлар. Ибн Жўрайж ушбу оят хусусида Атодан: «Мазкур оятта кўра инсонларга жиҳод қилиш фарз бўладими», деб сўраганда Ибн Ато «Йўқ, бу оят уларга, яъни саҳобийларга тегишлидир», деганлар³⁸. Имом Табарийнинг тафсир китобларида ҳам айнан шу маънумотлар келтирилганини учратиш мумкин³⁹.

«Қуръони қарим маъноларининг таржима ва тафсири»да эса ушбу оят қуйидагича тафсир қилинади: «Ҳаж» сурасининг 39, 40-оятларида мувофиқ, Макка мушриқларидан каттик азият чеккан муслмонларга, Мадинага келиб қарор топганларидан кейин улардан қасос олишга Аллоҳ томонидан руҳсат этилади. «Жиҳод» сўзи ҳамма вақт ҳам жанг ва уруш мазмунида эмас, балки жилду жаҳд, савй-ҳаракат, ижтиҳод, кураш маъноларида ҳам келади. Бу ерда у қасос мақсадидаги жанг маъносида келган⁴⁰. Шунингдек, «Тафсири мавзуйи» китобида мазкур оят юзасидан шундай дейилади: "Уруш (жиҳод) қилиш фарзи қифодир, бироқ у ёв билан тўқнаш келганда ёки душман бирор ҳудуд

³⁸ Тафсир Куртубий. Ж.3.

³⁹ Каранг: Тафсир Табарий. Ж.4.

⁴⁰ Қуръони қарим маъноларининг таржима ва тафсири (Таржима ва тафсир муаллифи Шайх Абдулазиз Мансур). - Тошкент: «Тошкент ислом университети» нашриёт-матбаа бишлашмаси, 2012. - Б. 94.

(маънафакат)га бостириб келса, унда яшовчи кишилар урун фарз айнга айланади"⁴¹.

Шундай экан, Расулulloҳ (алайҳис-салом) ислом динини ҳеч қачон қилич билан ёймаганлар. Қайсиерса, душман қайфитида бўлган ҳудудларни ёвга олғач, у ерлик аҳолига ўзининг динида қолганига изн берганлар, уларни ислом динини қабул қилишга мажбур қилмаганлар, балки чиройли нўа билан даъват қилганлар. Қуръони қаримда: «(Эй, Мухаммад!) Раббингизнинг йўли (дини)га ҳикмат ва чиройли насихат билан даъват этинг! Улар билан энг тўзал услубда мунозара қилинг!»⁴²

Ибн Қасир ушбу оятни шарҳлаб шундай дейди: «Аллоҳ таоло ўзининг расули Мухаммад (алайҳис-салом)га инсонларни Аллоҳ таолонинг йўлига қилмат билан чақиришга буюрмоқда. Ибн Жарир: «онда келган «ҳикмат»дан мурад, Аллоҳ таоло нозил қилган Қуръон ҳамда Расулulloҳ (алайҳис-салом) суннатларидир», дейди. Агар уларнинг орасидан бирор киши тортишмоқчи бўлса улар билан факатгина чиройли муомалада мунозара қилинг»⁴³, дейилган.

Шу ўринда қайд этиш жоизки, уруш маъносида негизан "жиҳод" ҳақидаги оятларнинг аксари «Тавба» сурасида учрайди. Жумладан, «Мушриқларни қонган жойингизда ўлдирингиз, тутингиз (басир олингиз), камал қилингиз ва ҳар қандай

⁴¹ Тафсири мавзуйи. - Б. 272.

⁴² Қуръони қарим маъноларининг таржима ва тафсири. 2012. «Наср» сураси, 125-оят. - Б. 281.

⁴³ Ибн Қасир. Тафсир ал-Қуръон ал-азийм. - Кохира: Дор ибн Қасим, 2005. Ж.2. - Б. 1658.

пистирмаларда уларни кузатиб турингиз! Агар тавба килиб, намозни баркамол адо этсалар ва закот берсалар, уларни қўйиб юборингиз! Албатта, Аллоҳ кечиримли ва раҳмли зотдир»⁴⁴.

Мазкур оятда мушрикларга қарши жанг қилиш уларни Масжидул ҳаром ҳудудидан чиқариш ва у ерда исломдан бошқа дин бўлмаслиги ҳақида сўз боради. Имом Шаръовий мазкур оятнинг тафсирида, Аллоҳ таоло мушрикларни Маккаи мукарама ҳудудидан чиқариш, уларнинг бирортасини ҳам Макка ҳудудидан қолдирмаслик ва Макка ҳудудидан икки дин қолмаслиги учун уларга қарши курашишга амр қилган. Шунингдек, бунга Расулulloҳ (алайҳис-салом)дан ривоят қилинган: «Арабистон ярим оролида икки дин бирлашмайди» ҳадиси ҳам далил бўлади.

Юқорида таъкидланганидек, бўлунги кунда мутаассиб оқим вакиллари Қуръони каримда уруш маъносида келган жиход оятларини ўз ғояларини оқлаш мақсадида фойдаланаётганларини кўриш мумкин. Умуман, Қуръони карим оятларига шарҳ бериш, улардан ҳукм олиш ниҳоятда масъулиятли иш экани фикҳий манбаларда батафсил баён қилинган. Агар араб тилини билган ҳар қандай киши Қуръондан ўзинча ҳукм чиқарса, Қуръоннинг хурматини оёқ ости қилган бўлади ва Пайғамбаримиз (алайҳис-салом)нинг: «Ким Қуръонни ўзинча тафсир қилса, дўзахдан ўзига жой тайёрласин», деган таҳдидларига дохил бўлиб қолади.

⁴⁴ Қуръони карим маъноларининг таржима ва тафсири. 2012. «Тавба» сураси, 5-оят. – Б. 187.

Асида «жиход» – (араб. «ғайрат қилиш», «қучни нинга солиш») сўзи «жидду-жаҳд», яъни инсон ўз мақсадига эришиш йўлида бор имкониятларини нинга солиб, ҳаракат қилишини аңлатади. Истилоҳда эса, ушбу сўз бир қанча маъноларда ишлатилади. Жумладан, «жиход»нинг Аллоҳнинг нулига даъват қилиш, яхшиликка чақириш ва ёмонликдан қайтариш, Аллоҳ йўлида инсоннинг ўз қанойи-нафсига қарши кураши, ота-онага хизмат қилиш, ёвга қарши курашишдек турлари мавжуд. Бунга далил сифатида Имом Термизийдан ривоят қилинган ҳадиси шарифда «Жиходнинг афзали Аллоҳ таолонинг зотида инсон ўз ҳавои нафсига қарши жиход қилишидир», дейилган. Шунингдек, Имом Бухорий ва Имом Муслим ривоят қилган ҳадисда: «Бир киши Расулulloҳ (алайҳис-салом)га: «Мен жиходда қатнашмоқчиман», деди. У зот: «Ота-онинг борми?» деб сўрадилар. «Ҳа», деб жавоб қилди у киши. Шунда Пайғамбар (алайҳис-салом): «Уларнинг кувурига бориб, ёрдам бер, хизматини қил! Шу сенинг жиходингдир», дедилар». Шундан келиб чиққан ҳолда, мусулмон уламолар фарзанднинг ота-онага қилган хизмати ҳам жиход бўлиши мумкин, деган нуқсани берганлар.

Ислом тарихини чуқур ўрганган мутахассис олимлар, тарихда юз берган ҳар қандай жиход, фақатгина мудоффа мақсадида олиб борилганини таъкидлайдилар. Хусусан, суриялик машхур уламо Рамазон Бутийнинг «ал-Жиход фи-л-ислам» интибиди бундай дейилади: «Расулulloҳ (алайҳис-салом) Маккадан Мадинага хижрат қилганларидан

сўнг, илк ислом давлати юзага келди. Унинг раҳбари Расулulloҳ эдилар. Бунда муслмонлар томонидан олиб борилган жиходлар ёв босириб келганда химоя мақсадида ёки душман тарафдан ҳужум хавфи пайдо бўлганда унга қарши бориш учунгина юз берганини кўриш мумкин»⁴⁵.

Бу борада Шайх Абдулазиз Мансур бундай дейдилар: «Агар «жиход» ислом давлатини куриш учун ёки инсонларни динга киришга мажбурлаш учун жорий этилганида эди, Расулulloҳ (алайҳис-салом)нинг ўзлари бу борада намуна кўрсатган бўлур эдилар. Яъни, у зот биринчи бўлиб Маккадаги мушрикларнинг катталари билан урушган, ислом давлатини барпо этиш учун жиход эълон қилган бўлардилар. Бироқ Пайғамбаримиз (алайҳис-салом) бундай йўл тутмадилар. Аксинча, муслмон жамияти тинч йўл билан, табиий равишда юзага келгач, унинг химояси учун жиходга чиққанлар»⁴⁶.

Ислом таълимотларига кўра, муслмон бўлмаганлар билан ўзаро мулоқот ўрнатишнинг асл воситаси тинчликдир. Жиходнинг жорий қилинишининг сабаби ҳам «доимий тинчлик»ка эришиш учундир. Шундай экан, тинчликни бир учкунни сезилган захотиёқ уни қабул қилиш ҳар бир муслмондан талаб қилинади. «Агар улар сулҳга мойил бўлсалар, Сиз ҳам унга мойил

⁴⁵ Карант: Рамазон Бутий. Ал-Жиход фи-л-ислам: кайфа нафҳамуху ва кайфа нумарисуху. – Дамашк: Дор ал-фикр, 1993. – Б. 19-27.

⁴⁶ Абдулазиз Мансур. Бузғунчи оқимларнинг сохта даъволарига раддиялар // Тинчлик ва оқойишталик – олий неъмат. – Тошкент: Мовароуннаҳр, 2013. – Б. 16.

бўлиниг ва Аллоҳга таваккул қилиниг!»⁴⁷. Бу борада ислом тарихида юз берган Худайбия сулҳида Пайғамбаримиз (алайҳис-салом)нинг тинчлик учун кўрсатган марҳаматлари маълум ва машҳурдир. Унда Расули Акрам рақиб томоннинг жуда ноўрин талабларига ҳам кўниб, сулҳ, тинчлик ўрнатишга қанчалик интилиш кераклигини муслмонларга тилим бериб кетдилар.

Шу ўринда таъкидлаш лозимки, мудофаа маъносидаги "жиход" халқаро шартномалар ва давлатлар ўртасида ўзаро келишувлар бўлмаган бир ҳолатда юз берган. Бутун эса буларнинг бarchаси ўзгарди. Деярли барча давлатлар халқаро ташкилотлар аъзолари бўлиб, турли ҳамкорлик шартномалари, битим ва протоколларга имзо қўйганлар. Шундай экан, бутун дунё давлатлари ислом таълимотига кўра «муоҳад» яъни «аҳд қилинган» тоифага кирази. Расулulloҳ алайҳис-салом шундай дедилар: «Ким муоҳадни ўлдирса, жаннатнинг ҳидини ҳидламайди. Жаннатнинг ҳиди кирк йиллик масофадан таралиб туради» (Имом Бухорий ривояти).

Шариатта оид матнларни ўрганиш шуни кўрсатадики, Аллоҳ таолога яқинлаштирувчи ҳар қандай эзгу иш жиход ҳисобланади. Масалан, ота-онага яхшилик қилиш, нафсига қарши курашиш ва бошқа. Ҳадисларда «У иккиси (яъни ота-она) борасида (ҳизматларини қилиб) жиход қилгин» (Имом Бухорий ривояти), «Мужоҳид – Аллоҳ таоло итоатида ўз

⁴⁷ Куръони карим маъноларининг таржима ва тафсири. 2012. «Анфол» сураси, 61-оят. – Б. 184.

нафсига қарши курашган кишидир» (Имом Аҳмад ривоят) дейилади. Шундай экан, ислом жаннатга киришга ҳамда дўзахдан узоқлашишга сабаб бўлувчи Аллоҳ таолонинг зикри, инсонларга яхшилик қилиш, ер-юзидда осуда ҳаёт кечириш борасидаги жиҳод, яъни савй-ҳаракат қилишга чакиради. Зеро, асл жиҳод ислом таълимотига кўра, Аллоҳ таолога яқинлаштирувчи солиҳ амалларни ўз ичига олади. Бинобарин, ҳалол тижорат, ишлаб чиқариш ёки қудуқ казиб сув чиқариш каби ишлар ҳам шулар жумласидандир.

Тинчлик бебаҳо неъмат экани ислом манбаларида ҳам ўз ифодасини тошган. Қуръони каримнинг элиқдан ортқ сурасидаги юзлаб оятларда мусулмонлар мўмин-қобиллик, тинчликпарварлик ва бошқа эътиқод вакиллариға нисбатан бағрикенгликка даъват этилганлар. Хусусан, Қуръони каримда: «Эй, имон келтирганлар! Ёппасига итоатга киришингиз!...»⁴⁸ – дейилади.

Ушбу оятдаги «ёппасига итоатга киришингиз» дегани тафсир китобларида сулҳга, ўзаро тинчликка киришинг, урушни тарқ этинг маъносини беради. Шунингдек, «У (ер)га соғ-саломат, тинч-омон кирингиз!»⁴⁹, деган Аллоҳ таолонинг оятида ҳам жаннат аҳлининг абадий ҳаёти тинчлик, осудалик ва саломатликка кечили айтилган. Мазкур оят бизга тинчлик ва хотиржамлик нафақат бу дунёда қадри, балки жаннатда ҳам жуда улуғ неъмат эканини

⁴⁸ Қуръони карим маъноларининг таржима ва тафсири. 2012. «Бақара» сураси, 208-оят. – Б. 32.

⁴⁹ Қуръони карим маъноларининг таржима ва тафсири. «Хижр» сураси, 46-оят. – Б. 264.

ҳамда у Ер юзи инсониятнинг фаровон, ўзаро тотув ва ҳамжиҳат яшаши учун яратилганини билдиради.

Ҳадиси шарифларида эса, «Тинчлик ва хотиржамлик икки улуғ неъматдирки, бундан кўп одамлар маҳрумдирлар», «Ким бизларга қарши тинч кўтарса, у аҳли исломдан эмас»⁵⁰, дея инсонларни тинчликнинг қадриға етишга, ўзаро аҳил-иноқ яшашга чақирилган. Шунингдек, Ибн Аббос (розияллоҳу анҳу)дан ривоят қилинган ҳадиси шарифда: «Икки энг азиз неъмат бор, кўлар бунинг қадриға етишмайдн, булар саломатлик ва тинчлик-хотиржамликдир» (Имом Бухорий ва Имом Термизий)⁵¹, деб таъкидланган.

Дарҳақиқат, тинчлик уруш ва низоларга барҳам бериш орқалигина таъминланади. Афсуски, турли қарама-қаршилик ва зиддиятларни келтириб чиқариш йўли билан ўз мақсадларига эришишни кўзлайдиган қучлар бор экан, сунъий равишда низоли вазиятларни вужудга келтиришга қаратилган қаракатлар ҳам тўхтамайди. Бунга 2011–2015 йилларида баъзи араб мамлакатларида рўй берган ва ҳамон давом этаётган сиёсий инқирозлар оқибатида юзата келган қонли тўқнашулар мисол бўли олади. Мазкур оммавий тартибсизликлар туфайли минглаб одамлар ҳалок бўлмоқда. Яқин Шарқ давлатларида бўлиб ўтган хунрезликлар, тўғи «Араб баҳори» номи билан беғуноҳ одамларнинг ҳаётини қуритаётганлар ҳам асосан динни никоёб

⁵⁰ Маърифат – тинчлик асоси. – Тошкент: «Тошкент ислом университети» нашриёт-матбаа биғлашмаси, 2007. – Б. 176.

⁵¹ Имом Бухорий. Саҳихи Бухорий. Китаб ар-Рикок. 6019-ҳадис.

килиб олган кучлар экани, улар экстремистик оқим ва террористик гуруҳлардан фойдаланаётгани ҳам ҳеч кимга сир эмас.

Демак, Яратганнинг энг буюк неъматини, биз яшаб турган оламнинг энг ажойиб мўъжизаси бўлиши инсон ҳаётига тажовуз қилишга қаратилган ҳар қандай кўринишдаги таҳдидлар катта гуноҳ экан, ҳар бир киши бу неъматни асраб-авайлаши, унга хиёнат қилмаслиги лозим бўлади.

Шундай экан, бутунги кунда экстремизм ва терроризм пешволарининг бутун оламни мажбурлаб исломга қиритиш ғоялари Куръон ва сунна матнларига зид ҳисобланади.

МУМТОЗ ТАСАВВУФ ВА ЗАМОНАВИЙ ТАРИҚАТЧИЛИК

Тасаввуф таълимоти узок даврлар мобайнида жамиятнинг турли табақалари ўртасида дўстлик, биродарлик ришталари илдиэ отишига замин яратган. Ҳозирги пайтда дунёнинг кўп мамлакатларида Баҳоуддин Нақшбанд ва нақшбандия тариқати катта нуфузга эга. Чунки мазкур тариқатда ислом шариати мезонлари бўзлишига йўл қўйилмай, чин инсоний фазилатлар илгари сурилган.

Аммо бarchа даврларда ҳам тасаввуфни ўзларининг тор доирадаги мақсадлари йўлида талқин этувчилар ҳам бўлганини унутмаслик керак. Абдулқодир Гийлоний ўзларининг «Сиррул-асрор» китобларининг 23 фасли, «Тасаввуф аҳли ҳусусининг баёни» бобида тасаввуф аҳлини иккига бўлади: аввалги гуруҳ – «суннийлар», иккинчиси эса «бидъат аҳли» деб тилга олинади. Биринчи тоифа сўзда, амалда, шариат ва унинг маъноси бўлган тариқатда тамоман қоиимдир. Уларни «аҳли сунна вал жамоа» номи билан атайти. Бидъатчилар тоифасига эса шариат ва тариқатга мос тушмаган ишларни қилишга одатланганларни қиритади.

Ҳозирги кунда тасаввуф деганда тор маънодаги турли маросимбозлик, тариқатга ружу қўйиш, «пирипарастлик», худойима-худойи ва эҳсонма-эҳсон юриш, бошқалардан ажратиб турадиган либослар қийиш, бошқалардан ажралиб тура-

диган туурфа расм-русумларга берилиб яшаш тушуниладиган бўлиб, одамларга тарикатни шундай тушунтирадиган айрим тоифалар ҳам кўпайиб бормокда. Шунингдек, бу тоифалар ҳақиқий мумтоз тасаввуф вакиллариининг тасаввуфни комил муслмон етиштиришдаги бир восита экани ҳақидаги ўғитларини унутиб, муслмон кишиларнинг асосий мақсади тарикатга кириш, пирга кўл бериб, унинг хизматини қилиш экани ҳақидаги нотўғри талкин ва даъволарни илгари сурмоқдалар. Шу сабабли, соҳа мутахассислари томонидан бундай тоифаларни мумтоз тасаввуф намояндалари ва вакилларида фарқлай билиш ҳамда уларни бошқа турли оқимлардан ажратиб кўрсатиш мақсадида уларга нисбатан «тарикатчилар» атамаси истезмолга кирди.

Тарикатчилар деганда тасаввуфнинг факат ташки жиҳатларига, маросимчилик, турли зикр мажлисларига асосий эътиборни қаратиб, унинг фалсафий-ирфоний хусусиятларидан беҳабар фаолият юритаётган, муайян бир кишини пир деб санаб, унинг эътигидан тутувчи, жамиятнинг бошқа аъзоларидан четлашиб, пир хизматини ҳаётдаги энг асосий мақсад деб билувчи кишилар ёки жамоалар, турухлар тушунилди. Мазкур турух ва жамоалар орасида қабрларга ситғиниш, пирларни ҳаддан зиёд улуғлаш, пирларнинг таҳоратидан ортан сувларни ичиш, дунёвий илмлардан, тараққиёт ютуқларидан четланиш каби турли зарарли ҳамда исломий нуктаи назардан бидъат-хурофот деб баҳоланувчи ҳолатлар кенг тарқалган.

Мустақиллик йилларида юзага келган қулай диний муҳитдан маҳаллий тарикатчилик вакиллари ҳам фойдаланишга ҳаракат қилдилар. Мутахассисларнинг фикрича, уларнинг кескин фооллашuvi 2000 йиллардан бошлаб кўзга ташлана бошлади. Тарикатчиликнинг уйғонган шакли анъанавий тарзда «фазилатли» деб топилган турли етакчилар (пирлар) атрофига биришган муридлар жамоаларидан иборат эди. Бундай етакчилар «эшон», «шайх», «ҳазрат» каби унвонлар билан атада бошланди. Уларнинг орасида Иброҳим эшон (1937-2009, Фарғона вилояти), Дўстмуҳаммад эшон (1935-2013, Сурхондарё вилояти), каби шахслар номи анча машҳур бўлган. Айни пайтда мазкур санаб ўтилган эшонлар ва уларнинг издошлари ҳамда муридлари орасида кескин рақобат муҳити мавжуд бўлиб, ҳар бир турух айнан ўзи энг тўғри тарикатда эканини даъво қилади.

Тарикатчилик ҳаракатларида экстремистик унсурлар йўқ. Бироқ тарикатчилик тарафдорлари томонидан илгари сурилаётган илмининг инсон ҳаётида шарт эмаслиги, пирни ҳаддан зиёд улуғланиши каби фикрлар, қиз болаларнинг таълим олишларига тўсқинлик қилиш, ижтимоий ҳаёт тарзидида ўз замондошларидан катта фарқланиш, шаръий асогга эга бўлмаган фатволарга амал қилиш каби ҳаракатлар ҳар жиҳатдан ислоҳ қилиниши керак бўлган масалалар ҳисобланади.

Шу билан бирга тарикатчиларнинг ажралиб турувчи жиҳатлари ҳақида сўз борганда, уларни бирма-бир санаб чиқиш ҳам мумкин. Фарғона

водийси, айниқса, Кўкон ва унинг ён-атрофларида фаолият юритувчи тарикатчилар орасида бир қатор ноанъанавий амаллар кузатилган:

– таҳажжуд намозини ўқиш фарз (ёки вожиб), деб билиш;

– шукри вузу (тахорат олгандан сўнг шукр намози) намозини қайси вақтда бўлса ҳам ўқиб олиш зарур, дейиш;

– пирга қўл берганнынг олдинги гуноҳлари кечирилади, казо бўлган (ўқилмаган) намозлари зиммасидан соқит бўлади, деб билиш;

– тарикатчилардан бошқа кишиларнинг тўй-маракаларига бормаслик;

– расмий имомларнинг маърузаларини менсимаслик.

Бундан ташқари айрим муридлар томонидан ҳам мутаассибона хатти-ҳаракатлар намоен бўлаётгани маълум:

– пирнинг таҳоратидан ортган сувни табаррук деб билиб ичиш;

– пирнинг уйи томонга оёқ узатиш қиёлага оёқ узатишдек гуноҳ бўлади, деб билиш;

– доимий катта салла, узун оқ кўйлак ва махси-ковушда гуруҳ-гуруҳ бўлиб юриш.

Юртимизда фаолият юритаётган тарикатларчилардан айримлари масжидларда соқолсиз ва сунъий (тилла ва сарик) тишлар кўйган имом-хатиб ва ноиб имомлар фаолият кўрсатаётганлиги, бу ҳолат эса истом динига зидлиги, аксинча улар ўрнига барча масжидларда соқол кўйган диндорлардан имом сайлаш лозимлигини тарғиб қилиб, ўзлари

ҳам соқолсиз, сунъий тиш кўйган имом хатиблар фаолият олиб бораётган масжидларга бормайдилар. Жиззах ва Самарқанд вилоятларидаги айрим тарикатчилар орасида кўйидаги ноўрин ҳолатлар кўзга ташланади:

– жамоат жойларида узун беўхшов соқоллар кўйиб олиб, гуруҳ-гуруҳ бўлиб юриш;

– барча оила аъзоларини ҳам ўз пирларига хизмат қилишга мажбур қилиш;

– телевизор, радио каби ахборот воситаларидан фойдаланишни ман қилиш;

– ўз вояга етмаган фарзандларини амалдаги қонун ҳужжатларини қўпол равишда бузган ҳолда, давлат мажбурий таълимидан ажратиб олиб, пирлар кўйида диний таълим олишга бериш;

– яшаш жойларида оддий халқ билан умуман мулоқот қилмаслик;

– тилла тиш кўйган ёки соқолини кирдирган имомга иқтидо қилиш ноқоииз дейиш.

Тарикатчилик вакилларида кузатилаётган ноўрин ҳолатларни кўйидагича умумлаштириш мумкин:

– таркидунёчилик кайфияти;

– пирларни ҳаддан зиёд улуғлаш;

– ибодат маросимларида ихтилофли масалаларга берилиб кетиш;

– эътиборни жалб қиладиган кийимда юриш (ёзда ҳам салла-чопон, махси-кавуш, узун кўйлак-нимча, беўхшов соқол кўйиш) орқали бошқалардан ажралиб туришга уриниш;

– ёш, меҳнатга лаёқатли йигитларнинг пирлар ўтагидан тўтиб ижтимоий сустрлашиб кетиши,

оилаларини тарқ этиб, эртаю кеч пир хизматида – асида эса худдойи ва эҳсонларга катнаб бекор юришлари ва ҳ.к.

Тасаввуф деганда, оила, тирикчилик, масъулиятни унутиб, таркидунё қилиш тушунилмайди. Пайғамбаримиз (алайҳис-салом): «*Сизларнинг яхшиларингиз дунё ишини деб охирагини, охирагини деб дунёни тарқ қилмайдиган ва одамларга малоллигини туширмайдиганларингиздир*» деган ҳадисларидан ҳам шунинг англаш мумкинки, мусулмон одам бошқаларга нафи тегадиган, оғирлиги тушмайдиган, оиласига ғамхўрлик қиладиган бўлиши керак.

Баъзи кишилар тарикатга киргандларини пеш қилиб, ташки киёфа ва маросимларга катта аҳамият берадилар, аммо оилалари, фарзандлари олдидати мажбуриятларини унутиб қўядилар. Улар оиласини ўзларича «Аллоҳга таваккал қилиб» мажбурий таъминотини тарқ этиб, пир хизматини оила олдидати вожиб масъулиятдан устун қўймоқдалар. Шу йўл билан, тасаввуфнинг асл моҳиятини англамаган ва ҳақиқатидан бехабар жоҳиллик отига минганлар тарикат аҳлига ҳам, тасаввуф номига ҳам доғ туширмоқдалар. Тарикатчилар фаолияти туфайли ижтимоий низоларга сабаб бўлаётган ҳолатлар ҳақида фикр юритар эканмиз, қуйдаги ҳолатларни ҳам назардан четда қолдирмаслик керак бўлади. Тарикатчилар орасида:

– тарикатда бўлмаганларга нисбатан паст назар билан қараш қўзатилади;

– илм олишга бўлган рағбатнинг сусайиши – гўёки «кўпгина авлиёлар ўқимасалар ҳам катта мақомларга етишганлар» қабилда иш тутуши;

– оилали тарикатчилар оилаларининг таъминотини «Аллоҳга таваккал» қилиб, пирдан вазифа олганлик баҳонасида оила моддий таъминотидан бош тортиш ҳолатлари;

– замонавий тараққиёт ютуқларига салбий муносабатда бўлиш, замонавий қийим қийиб юртанларга нисбатан яхши фикрда бўлмаслик ва ҳ.к. «Эҳтиётни пешин» масаласи ҳам тарикатчилар томонидан илгари сурилаётган масалалардан бири бўлиб, бир қанча муаммоларнинг юзага келишига сабаб бўлади. Юртимизнинг баъзи ҳудудларида жума намозидан кейин эҳтиётни пешин деб тўрт рақатли намоз ўқиш одати мавжуд. Уламоларимиз фикрларига кўра бу иш бидъат ҳисобланади. Эҳтиётан пешин ўқишининг Қуръон ва суннатда далили йўқ. Уламоларнинг фикрича ибодатнинг моҳияти Расулulloҳ (алайҳис-салом)нинг суннатларига мувофиқ бўлишдир. Жума намозидан кейин эҳтиётан пешин ўқиш ҳақида эса Муҳаммад (алайҳис-салом) ҳеч нарса дегмаганлар.

Бугунги кунда юртимиз ҳудудида фаолият олиб бораётган тарикатчилар умумий ҳавфсизликка таҳдид солмаптилар, дейиш мумкиндир. Бироқ, бу масалага доир бир неча муаммолар мавжуд. Шунингдек, тарикатчилар тарафдорларининг кўпайиши, моддий базасининг мустаҳкамланиши, тарикатлар ўртасидаги келишмовчиликларнинг чуқурлашуви жиддий ижтимоий муаммоларни

келтириб чиқариши эҳтимолдан холи эмас. Тарикатчилар томонидан шарият талабларининг нотўғри талқин қилиниши, анъанавий ислом тамойилларига зид бўлган қоидалар ишлаб чиқилиши тарикат тарафдори бўлмаганлар ва расмий дин ходимлари ўртасида норозиликлар келиб чиқишига сабаб бўлмоқда.

Бундан ташқари айрим тарикатчилар халқона табобат усуллари орқали даволаш, турли ўт дамламалар тайёрлаб сотиш, суфий табобати, суфий гимнастикаси, суфий жанг санъати каби марказларни очиб, шу орқали одамларнинг эътиборини жалб қилиш усулларидан ҳам фойдаланишмоқда. Бундай тарикатчилар ислом асосларини бўзиб талқин қилиш, турли бошқа динларнинг таълимотларини ва амалиётларини тасаввуфга оид, деб тарғиб этиш, ислом динига алоқаси бўлмаган турли буддавийлик ғояларининг мусулмонлар орасида тарқалишга, уларнинг эътиқодлари бузилиши, соғлом ақидага путтур етишига сабаб бўлмоқдалар. Ўзларининг ноқонуний фаолиятларини халқ табобати билан хастўшлашга уринмоқдалар.

Тарикатчилар орасида учраб турадиган ўз гуруҳ аъзоларини пирига қўл бермаган бошқа оддий мусулмонлардан устун қўйиш, «пири йўқнинг» — дини йўқ» кабилидаги галлларни тапириб, ўзларича ибодат деб билаётган маросимбозликлар туфайли кибрга берилиб кетишларини ҳеч нарсга билан оқлаб бўлмайди. Тасаввуф одамларни турли табақаларга бўлиш, бировни бошқасидан устун қўйиш, одоб-ахлоқни қўйиб маросимбозликка берилиш,

қимнингидир хизматига зўр бериб ўз ташвишларини хал эгитшдан четлашиб кетиш, ўзига ўхшаш бир инсонни бандга хос бўлмаган сифатлар билан ўлғутаб, уни муқаддаслаштириб олишга чақирмаган. Тасаввуф кишилар орасида тенглик, биродарлик, ижтимоий адолат, жамиятга манфатли меҳнат фаолияти билан машғул бўлишни тарғиб этган. Баҳоуддин Накшбанднинг «дил ба ёру даст ба қор» шiori бунинг ёркин исботидир.

Мовароуннаҳр тасаввуфи мусулмон мамлакатлари ижтимоий-маънавий ҳаётига чуқур кириб борган, фан, маданият ва адабиёт ривожига катта ижобий таъсир кўрсатганини мутахассислар ҳам қайд этганлар. Тасаввуфий қарашларнинг яхлит таълимотга айланиб, ислом ўлкаларига кенг ёйилиши ва кишилар ҳаётида муҳим воқеликка айланишида мовароуннаҳрлик Ҳаким Термизий, Абу Бакр Калободий, Абдухлоқ Ғиждувоний, Хожа Муҳаммад Порсо, Ўйкуб Чархий, Сўфи Олғохёр ва бошқа тасаввуф олимларининг араб, форс ва туркий тилларда битган асарлари ислом оламида ҳозирга қадар эъзозланади. Шунини алоҳида қайд этиш зарурки, ўрта асрларда энг кенг тарқалган уч тил — араб, форс ва туркийда асарлар бита олиш малакаси асосан Мовароуннаҳр уламоларида шаклланган. Зеро, минтақа аҳолисининг талаб ва эҳтиёжи ҳам айнан шунини тақозо қилган эди.

Алломаларимиз меросида фарзандни жисмонан бақувват, ақлан заковатли, одоб-ахлоқли қилиб тарбиялашнинг йўллари илмий асослар, ҳаётий тажриба, муайян қарашлар тизимида чуқур

тахлил қилинган. Мана шу каби хусусиятлар билан бир қаторда фарзанд тарбиясида бағрикенглик, динийлик ва дунёвийлик масалаларида мувозанат ҳиссини шакллантириш масаласига ҳам алоҳида урғу берилган. Марказий Осиё тасаввуфи ва тариқатчилик ўртасидаги номутаносиблик айнан ўша улкан илмий мерос ва анъанавийликдан узоқлашининг натижасидир. Мумтоз тасаввуфга хос гўзал ахлоқ, юксак маънавий фазилатларни шакллантириш, комил инсон, нафс тарбияси, ватанпарварлик каби ғоялар халқимизнинг асрлар давомида тақомилга етиб борган маънавий бойлигини ташкил этади. Ҳозирги шароитда ҳам тасаввуфнинг ана шундай хусусиятларини кўрсатиб бериш кишиларни турли асоссиз ғоялар ва маслақларга адашиб кириб қолишининг олдини олишда муҳим аҳамиятга эга.

ИЖТИМОЙ ОДОБЛАР ВА ЗАМОНАВИЙ ИЖТИМОЙ ТАРМОҚЛАР

Бугунги кунда дунё турли соҳаларда ўзгариб, шиддат билан ривожланиб бормоқда. Илм олиш, касб-кор билан шуғулланиш, инсонларнинг ўзаро мулоқот ва фикр алмашинувида ҳам янгиликдан янги ўзгаришлар бўлаётгани ҳеч кимга сир эмас. Интернет, уяли телефон, ижтимоий тармоқ орқали мулоқот ва ахборот алмашинувида хизмат қилувчи фейсбук, твиттер, вайбер, телеграм каби дастурлар шулар жумласидандир. Илм-фаннинг ютуғи бўлиш бу янгиликлар инсонларнинг ўзоғини яқин, мушқулини осон қилаётгани, олис масофадан туриб илм олиш, дунё янгиликларидан бир зумда воқиф бўлиш ва маълумотларни осон тарқатиш имконини бераётгани шубҳасиз.

Бирок, кейинги йилларда мазкур тармоқларнинг ёшлар тарбиясига салбий таъсир кўрсатаётган жиҳатлари ҳам кўзга ташланаётгани кўпчиликни ташвишга солиши табиий. Чунки келажагимиз пойдевори бўлган ёшларнинг соатлаб бу тармоқларда мақсадсиз ўтиришлари илм олиш, касб-хунара эгаллаш ва бошқа хайрли ишларга сарфланиши керак бўлган гулдек умрининг беҳуда ва бесамар кетишига сабаб бўлади.

Қолаверса, бугунги кунда ижтимоий тармоқларда тарқатилаётган маълумотларнинг катта қисмини ёшлар маънавиятининг тубанлашувига туртки бўлувчи, миллий ва диний кадриятларимизга зид бўлган хабарлар, урф-одатлар ташкил этади. Бу эса, Интернет, ижтимоий тармоқлар ва бошқа

замонавий телекоммуникация ютуқларидан фойдаланиш тизимини тартибга солиш, уларнинг имкониятларидан оқилона истифода этиш, муайян одоб-ахлоқ қоидаларга амал қилиш заруратини келтириб чиқармоқда.

Шу билан бирга, кўпни кўрган ота-боболаримиз ўғитларида, шунингдек, мукаддас ислом дини кўрсатмаларида ҳам инсонларнинг ҳар бир хатти-ҳаракати одоб-ахлоқ тамойилларига асосланмоғи зарур экани таъкидланган. Ҳатто, илм олиш ҳам одоб-ахлоқ асосида бўлмас экан, олинган илмининг жамиятга фойдасидан кўра зарари кўпроқ тегади. Интернет ва ижтимоий тармоқлардан фойдаланишда эса, миллий ва диний қадриятларимиз асосида шаклланган одоб-ахлоққа амал қилиш сув ва ҳаводек зарур эканини бутун ҳар бир соғлом фикрли инсон тушуниб етди.

Ҳўш, Интернет ва ижтимоий тармоқлардан фойдаланишда нималарга эътибор қаратмоқ зарур? Энг аввало, Интернет ва ижтимоий тармоқларга киришдан олдин аниқ мақсадни белгилаб олиш керак. Чунки, бу тармоқларга мақсадсиз кириш олтинга тенг вақтни турли сайтлар доирасида беҳуда сарфланишига сабаб бўлади. Вақтни беҳуда сарфлаш эса, фурсатни бекорчи ва манфаатсиз ишлар билан ўтказиш демакдир. Ҳар бир инсон умрини қандай ўтказгани ва нималарга сарфлагани ҳақида бир кун сўралишини унутмаслик лозим. Бу ҳақида ҳадисларда ҳам муҳим кўрсатмалар келган бўлиб, унда айтилишича «*Банда қиёмат куни тўрт ҳислатидан сўралмагунча, бир қадам ҳам олдинга силжий олмайди; биринчиси – умрини нима билан*

ўтказгани; иккинчиси – ёшлик даврида нима билан машғул бўлгани; учинчиси – мол-дунёни қай йўсунда (қайси қасб орқали) топгани ва нималарга сарфлагани; тўртинчиси – ўрганган илмига қандай амал қилгани сўралади» (Базор ва Табароний ривояти). Яна бир ҳадисда пайғамбаримиз Мухаммад (алайҳис-салом) «*Беш нарсадан олдин беш нарсани ғанимат бил: кексаликдан олдин ёшликни, бегобликдан олдин саломатликни, фақирликдан олдин бойликни, бандликдан олдин бўш вақтингни, ўлимингдан олдин тирикликни ғанимат бил!*», деганлар.

Инсоннинг вақтни идрок қилиш тизими виртуал оламда бузилади, ижтимоий фаоллиги камаяди. Компьютер қаршисида вақт ўтганини сезмай қолишнинг боиси ҳам шунда. Виртуал воситаларнинг салбий таъсири маънавий-ахлоқий танаазул билан чегараланиб қолмай, инсоннинг иммун тизимининг сусайишига, умуртка поғонаси ва кўз касалликларига сабаб бўлишини замонавий тиб илми ҳам тасдиқламоқда. Демак, виртуал олам, яъни Интернет ва ижтимоий тармоқларга муккасидан берилиб кетиш, туғни кунга улаб вақт ўтказиш, нафақат вақтнинг беҳуда исроф бўлишига, балки тана аъзоларининг нормал фаолиятига ҳам кескин салбий таъсир кўрсатишини ҳисобга олиш даркор.

Бугун Интернет хабар ва маълумотларни тарқатишнинг энг қулай воситасига айланиб улғурди. Лекин тарқатилаётган хабарларнинг ҳаммасини ҳам ишончли деб бўлмайди. Шунинг учун Интернет ва ижтимоий тармоқлар орқали олинаётган хабарларга мутлақ ҳақиқат деб

қарамаслик улардан фойдаланишининг муҳим шартларидан биридир. Чунки бетона ва нотайин одам у ёқда турсин, ҳатто таниқли ва ишончли инсоннинг сўзларини ҳам текширмасдан, мулоҳаза қилмасдан кўр-кўрона қабул қилиш оқил кишининг иши эмас.

Бу ҳақида Қуръони каримнинг «Ҳужурот» сурасида шундай дейилади: «Эй, мўминлар! Агар сизларга бирор фосик кимса хабар келтирса, сизлар (ҳақиқий аҳволни) билмаган ҳолингизда бирор қавмга азият етказиб қўйиб, (кейин) қилган ишларингизга пушаймон бўлмаслигингиз учун (у хабарни) аниқлаб (текшириб) кўрингиз!» (6-оят). Бундан кўринадики, мазкур тармоқлардан олинаётган хабарларга текшириб кўрмай ишониш ва уларни бошқаларга тарқатиш ислом дини кўрсатмаларига ҳам хилоф саналади.

Бу борада Қуръони каримнинг яна бир оятида инсонлар учун муҳим кўрсатма келган бўлиб, унда турли воситалар орқали олинаётган хабар ва маълумотларга кўр-кўрона эргашшдан қайтарилади: (Эй, инсон!) **Ўзинг (аниқ) билмаган нарсага эргашма! Чунки қулоқ, кўз, дилнинг ҳар бири тўғрисида (ҳар бир инсон) масъул бўлур** (жавоб берур) (Исро, 36). Демак, инсон Интернет ва ижтимоий тармоқларда кўрган, эшитган ҳар бир маълумотига ишониши, унга эргашishi оқибатида Аллоҳ олдида ҳам сўралади.

Шу билан бирга, ижтимоий тармоқларда ўртага ташланадиган фикр-мулоҳазаларни билдиришдан олдин чуқур ўйлаб, «етти ўйчаб бир кесмоқ» керак бўлади. Чунки ижтимоий тармоқнинг иккинчи

томонида туриб мулоқот қилаётган шахс ҳам инсон, компьютер эмас, унинг ҳам қалби бор. Ижтимоий тармоқ орқали билдирилаётган фикримиз ўзгаларга озор етказиб қўйиши ёки иззат-нафсига тегиши мумкинлигини эътибордан қочирмаслик зарур.

Шунингдек, тарқатилаётган хабарлар ишончли бўлишидан ташқари ўша маълумотни бошқалар билан «баҳам кўриш»дан олдин ўзгаларга тарқатишдан бирор манфаат ва фойда бор ёки йўқ эканини мулоҳаза қилмоқ керак. Бу ўринда ғазал мулканинг султони Алишер Навоий бобомизнинг «Оқил чин сўздан ўзгани демас, аммо барча чинни ҳам демас оқил иши эмас» ҳикматини унутмаслик лозим. Акс ҳолда, қимтадир яхшилик қиламан деб инсонлар орасида турли фитна ва ёмонликларнинг тарқалишига туртки бўлиш эҳтимолидан холи эмас.

Бундан ташқари, одамлар ўртасида беҳуда ва лавъ гапларни тарқатиш, ўзгаларни обрўсизлантириш учун ҳаракат қилиш динимизда каттик қораланган амаллардан саналади. Бу ҳақида Пайғамбар (алайҳис-салом)дан ҳам кўплаб ҳадислар етиб келган. Жумладан, Расулulloҳ (алайҳис-салом): «Муслмон муслмоннинг биродаридур. Унга хиёнат қилмайди, ёлгон сўзламайди ва уни хўрламайди. Ҳар бир муслмон бошқа муслмоннинг обрўси, моти ва қонига (тажовуз қилмоғи) ҳаромдур. Тақво бу ерда (яъни, қалбда)дир. Киши муслмон биродарини наст санамoғи унинг ёмонлигига қифоя қилади», дедилар. (Имом Термизий ривояти).

Яна бир ҳадисда эса, Муҳаммад (алайҳис-салом): «Кишининг эшитган ҳар гапни гапчиравериши ёлгончилигига қифоя қилади», деганлар (Имом

Муслим ривояти). Демак, инсон ижтимоий тармоқлар ёки Интернетда ўқиган ҳар қандай ҳодиса ҳақидаги хабарни ўрганмай-текширмай, ўзгалар учун фойда-зарари борлигини ҳисобга олмай гапириб юриши ёки бошқаларга тарқатиши ислом дини кўрсатмаларида қораланган амаллар сирасига кирар экан.

Шу билан бирга, ижтимоий тармоқ орқали етиб келган хабар кимнингдир айби ёки камчилигини очишга қаратилган бўлса, у хабарни маълумот учун сақлаб қўйиш ёки ўзгаларга ҳам камчиликни ошқор қилиш ўрнига ўша маълумотни ўчириб ташлаш максадга мувофиқ ва бу ислом динининг ҳам кўрсатмаси саналади. Афсуски, ҳозирда бирор кимсанинг озгина айби, камчилиги зоҳир бўлиб қолса, уни яшириш ўрнига бошқа камчиликларини ҳам қидириш баъзилар орасида одатга айланиб борапти.

Бундай ҳолатнинг ислом таълимотига зид эканини Аллоҳ таоло Қуръони каримда шундай эслатади: «Эй, мўминлар! Кўп гўмон(лар)дан четланингиз! Чунки баъзи гўмон(лар) гуноҳдир. (Ўзгалар айбини қидириб) жосуслик қилмангиз ва бирингиз бирингизни ғийбат қилмасин! Сизлардан бирор киши ўлган биродарининг гўштини ейишни хоҳлайдимиз?! Уни ёмон кўрасиз-ку, ахир! Аллоҳдан кўрқингиз! Албатта, Аллоҳ тавбаларни қабул қилувчи ва раҳмли зотдир» (Ҳужурот, 12).

Ўзганинг айбини қидириш ўрнига, уни ёпиб, кенг оммага ошқор бўлишини олдини олганлик учун оят ва ҳадисларда улкан мукофотлар ваъда қилинади.

Жумладан, Абу Ҳурайра (розияллоҳу анҳу)дан ривоят қилинган ҳадисда шундай келтирилади: Расулulloҳ (алайҳис-салом): «*Ким бир муслмоннинг айбини беркитса, Аллоҳ таоло охирагда унинг айбини беркитади*», деганлар (Имом Ибн Можа ривояти).

Ижтимоий тармоқдан фойдаланиш одобларининг яна бир муҳим қоидаси киши виртуал тармоқларда ҳам ўзини реал ҳаётгаддек ёки унданда яхшироқ тўтмоғи, суҳбатдошлари билан гўзал муомалада бўлишидир. Чунки, ҳар бир ишда муомалани чиройли қилиш, виртуал оламдаги дўстларга ҳам мулойимлик билан муносабатда бўлиш муслмончилик одобларидан саналади. Бу ҳақида Муҳаммад (алайҳис-салом)дан шундай ҳадис ривоят қилинади: «*Албатта, Аллоҳ таоло мулойимдир. Ва ҳар бир ишда мулойимликни яхши кўради*» (Имом Бухорий ва Имом Муслим ривояти).

Интернет ва ижтимоий тармоқлардан фойдаланувчи ўзига-ўзи назоратчи бўлмоғи лозим. Чунки Интернет шундай мулоқот муҳитики, унда ижтимоий назорат ҳам, ён-атрофдагиларнинг назорати ҳам йўқ. Бунинг устига ҳозирда Интернет тармоғидаги кўплаб саҳифаларга фойдаланувчини асл максадидан чалғитишга мўлжалланган спам шаклидаги турли беҳаё суратлар, реклама видеороликларининг жойлаштирилиши одатий ҳолга айланиб қолди. Бундай шароитда ўзини-ўзи назорат қила олмайдиган, иродаси суст ёшларнинг виртуал тармоқдаги беҳуда ва бешарм саҳифаларга чалғиб кетиш эҳтимоли катта.

Шунингдек, Интернет орқали нотаниш суҳбатдош билан мулоқотда бўлаётган ёшлар учун тақиқланган мавзулардан гап очиш, ҳиссий, эҳтиросли суҳбатга

берилиб кетиш хавфи бор. Бу эса, беҳаёлик, бузуқчилик каби турли кўнгилсиз ҳолатларга сабаб бўлиши мумкин. Шунинг учун Интернет ва бошқа ижтимоий тармоқларда инсон ҳеч қим уни назорат қилмаса ҳам доимо Аллоҳ уни қузатиб турганини хис қилмоғи лозим. Бу ҳақида Қуръони каримда «**Албатта, Раббингиз** (барча нарсани) **қузатиб турувчидир**» (Фажр, 14) деб марҳамат қилинади.

Бундай вазиятда ёши улур, кўпни кўрган мўйсафидлар, устоз ва мураббийлар ҳамда ота-оналардан улкан матонат ва фарзандлар тарбияси учун жонқуярлик талаб этилади. Чунки ёшларни ҳеч қачон Интернет, ижтимоий тармоқлар ва бошқа замонавий телекоммуникация воситаларидан бутунлай чеклаб бўлмайди. Ўз навбатида бундай қилиш салбий оқибатларга ҳам сабаб бўлиши мумкин. Бунинг ўрнига ёшларни замонавий телекоммуникация воситаларидан тўғри фойдаланишга ўргатиш, одоб-ахлоқ ва хавфсизлик қоидаларига амал қилишга ундаш лозим. Чунки қадимдан ўзбек халқи илм-фан ва одоб-ахлоқда бутун оламга ўрнак ва намуна бўлиб келган.

Шу билан бирга, ажодларимиз одоб-ахлоқ, илм-фан билан боғлиқ ютуқларни юксак қадрлаб, уларнинг авлоддан авлодга етиб боришига ҳам алоҳида эътибор қаратганлар. Шундай экан, Интернет ва ижтимоий тармоқдан фойдаланишда ажодлар ўғитлари ва динимиз кўрсатмаларига амал қилсак, албатта, замонавий илм-фан ютуқларини тараққиёт, юрт ободлиги ва фаровонлиги учун йўналтири олга бўлаёмиз.

ИСЛОМ ВА «ОММАВИЙ МАДАНИЯТ»

«Оммавий маданият» Ғарб дунёсида ўтган асрнинг иккинчи ярмида шаклланди. Мазкур тушунча турли ғоя, дунёқараш, мем, имиж ва бошқа ижтимоий феноменлар тўпламига нисбатан қўлланилади. Бу масалани тадқиқ этган мутахассислар фикрига кўра, «оммавий маданият» феномени вужудга келишида реклама, мода, масс-медиа муҳандислиги, дизайн, хуллас, онта таъсир этувчи воситаларнинг аҳамияти катта⁵². «Оммавий маданият» кўпинча кенг аҳоли қатламига хуш келиши учун содда ва аҳамиятсиз мавзуларга эътибор қаратгани учун диндор ва маданиятшўнослар томонидан юзаки, истеъмолпараст, сенсуалист⁵³ ва бузуқ, деб танқид қилинади⁵⁴.

Бу мавзу доирасида изланишлар олиб борган Россиялик тадқиқотчи А.В.Костина мазкур «тайримаданий» йўналишнинг юзата келиш тарихи хусусида қуйидагиларни айтди: «Оммавий равишда бемаъно хатти-ҳаракатга узлуксиз йўналгани, унинг «сосий функцияси эса кўнгилхушлик ҳисобланади»⁵⁵. Шунингдек, мазкур ижтимоий-маданий ҳодисанинг вужудга келиши тўғрисида «Омма-

⁵² Карант: Махсумов С. Оккульт дастурлар, ёки ўлимга олиб бормайдиган уруш // Маърифат. – Тошкент. – 2008. – №58. – Б. 12.

⁵³ Сенсуализм – билиш назариясида сезишларни билишнинг «сосий» манбаи деб тан олувчи йўналиш.

⁵⁴ Wikipedia.org

⁵⁵ Костина А. В. Массовая культура: аспекты понимания // Ишание. Понимание. Умение. – 2006. – № 1. – С. 28.

вий маданият» таҳдиди» асарида куйидаги маълумотларни учратиш мумкин: «...АҚШ социологи Д.Уайт фикрича эса, оммавий маданиятнинг дастлабки унсурлари сифатида минглаб томошабинларни ўзига жалб этган Рим гладиаторлари ўртасидаги жанглارни келтириш мумкин»⁵⁶. Россиялик тадқиқотчи А.В.Костина фикрига кўра, «Оммавий маданият»нинг ривожланиши кадимги шаҳар-давлатлар номи билан боғлиқ бўлиб, жумладан, Бобилда томошалар, кўзбойлочилар, кўча кўшикчилари ва раққослари мисолида кўнгилхушлик қилиш тури кенг ёйилган эди. «Оммавий маданият»нинг туллаган даври ўтган икки асрда чаласавод кичик буржуазия вакиллариинг «ҳомийлиги»да амалга ошди»⁵⁷.

Бавзи маълумотларга биноан, «оммавий маданият» XIX асрнинг 50-йилларида бева аёлларнинг фарзанд кўриши ҳолатини табиий бир ҳодиса деб қараган Европада бошланган. Кейинчалик бу каби ҳолат АҚШга кўчади. XX аср ўрталарига келиб бутун Европа ва АҚШ оламида «оммавий маданият» тушунчасига яна эркин муҳаббат ғояси кўшилади»⁵⁸.

Юкоридатилардан келиб чикиб, «оммавий маданият»ни ижтимоий-маданий воқелик сифатида тахлил қилиш натижасида унинг асосий жиҳатлари дея куйидагиларни кўрсатиш мумкин:

⁵⁶ Одилонова Ш. «Оммавий маданият» таҳдиди. – Т.: «Мухаррир», 2010. – Б. 5.

⁵⁷ Костина А. В. Массовая культура: аспекты понимания // Знание. Понимание. Умение. – 2006. – № 1. – С. 29.

⁵⁸ Ўша манба. – Б. 11-12.

- томоген аудиторияга йўналганлиги;
- ҳис-ғуёғулар, иррационаллик, онгсизликка таяниши;
- эскейпизм (ижтимоий қадрият ва нормалардан қочиб);
- тезлик билан жалб этиш;
- тезда унуттиш;

- анъанавий қадриятларга ноодатий муносабатлар «чексиз эркинлик тимсоли» сифатида тақдим қилиниб, ҳатто, бир қатор давлат ҳукуматлари томонидан дастакланиши;
- ўрта даражадаги тил семиотик меъёрларини ишлатилиши;
- саёз даражадаги қизиқарлилик.

Президентимиз И.А.Каримов эса «оммавий маданият» иллатининг мамлакатга кириб келишидан огоҳ қилар экан, унинг куйидаги кўринишларини ажратиш кўрсатади:

- ахлокий бўзқўллик ва зўравонлик;
- индивидуализм;
- этноцентризм ғояларини тарқатиш, керак бўлса, шунинг ҳисобидан бойлик орттириш;
- бошқа халқларнинг неча минг йиллик анъана ва қадриятлари, турмуш тарзининг маънавий негизларига беписандлик, уларни кўпоришга қаратилган ҳаракат»⁵⁹.

Юкоридати сингари вазиятларни ҳисобга олган ҳолда, халқимиз, айниқса, ёш авлодни маънавий таҳдидлардан сақлаш, уларда соғлом дунёқарашни

⁵⁹ Каримов И. Юсак маънавият – енгилмас куч. – Т.: «Маънавият», 2008. – Б. 117.

шакллантириш ва шу асосда оламда содир бўлаётган воқеа-ҳодисаларга тўғри муносабатни билдира олиш кўникмасини ривожлантириш учун «комил инсон ҳақидаги ахлокий мезонлар мажмуи, замонавий тилда айтганда, шарқона ахлоқ кодекси»⁶⁰ юксак аҳамиятга эга саналади. Зотан, замирида мустаҳкам эътиқод, меҳр-муҳаббат, орномус, шарму ҳаё, ибо ва ифрат каби ахлокий туйғу ва тушунчаларни жамлаган бу «кодекс» «оммавий маданият» унсурлари – ахлокий бузуклик ва енгилтақлик каби «маънавий касаллик»нинг олдини олиш учун қўлланма бўлиб хизмат қилиши табиий. Зотан, Қуръони каримда ўз вақтининг «оммавий маданияти»га мубтало бўлган Нух, Лут қавми, Од ва Самуд каби қабилаларнинг оқибати кандай аянчли ва даҳшатли бўлгани баён этилган. Ҳадиси шарифларда эса бу каби қавмлардан қолган вайроналарнинг зарари етмаслик учун улар ёнидан узоқроқ ўтиш лозимлиги катъий таъкидланган. Шундай экан, бундай «маданият» таъсирига тушган тоифаларнинг касофати бутун жамиятга уриб кетмаслиги учун барча биргаликда ҳаракат қилиши лозим.

Ахлокий бузуклик ҳолатларининг олдини олиш. Ахлокий бузуклик энг тубан фаолият бўлиб, у «эркин муҳаббат»дан аста-секин «бир жинслилар ўртасида никоҳ тузиш»гача бўлган босқичларга кўтарилди ва ёшларни маънавий жихатдан айлантириб, минглаб йиллардан буён ардоқланиб келинаётган муқаддас муҳаббат анъанаси ўрнига

⁶⁰ Ўша манба. – Б. 122.

зинокорликни уларга тақдим қилади. Масалан, «бугунги кунда АҚШнинг 30 фоиз аёллари никоҳга киргунга қадар камида икки марта бола олдирадилар, шунингдек, қизлар ҳам ана шу руҳда тарбия топмоқда. Аксарият сайловчилар бу каби турмуш тарзига ҳалакит берувчи ҳар қандай сиёсатга қарши овоз берадилар»⁶¹.

Ваҳоланки, зино барча халқлар тушунчасида бегона эркак ва аёлнинг никоҳсиз жинсий алоқада бўлишидир. Бу иш жамики динлар, халқлар, тузумлар, фалсафаларда ор-номуссизлик, уят, нопоклик ва разолат ҳисобланган. Чунки инсоннинг соф қалби ўз-ўзидан бу қабих ишни табиатан қоралайди, ёқтирмайди. Ҳозирча инсоният зинони разолатларнинг каттаси деб ҳисоблаб келмоқда. Бу фикрга инсонийлик доирасидан чиққан, ҳавои нафсини ақлидан устун қўядиганларгина қарши чиқишлари мумкин. Улар одатда яширин тарзда ҳаракат қиладилар, жамоатчилик нафратидан кўркиб юрадилар.

Бу ҳақида ислом дини ўзига хос ёндашувни илтари сурган. Шунга биноан, муслмонлар зинони улкан гуноҳ, кечирилмас айб деб биладилар. Чунончи, Қуръони карим оятларидан бирида Аллоҳ томонидан муслмонлар: «**Зинога яқинлашманглар, албатта у фоҳиша иш ва ёмон йўлдир**» (Исро, 32) дея огоҳлантирилади. Бу илоҳий кўрсатманинг боиси Муҳаммад пайғамбар (алайҳис-салом) ҳадисларида зино насту насабнинг бузилиши, оилаларнинг

⁶¹ Одилхорова Ш. «Оммавий маданият» таҳдиди. – Т.: «Мухаррир», 2010. – Б. 14.

парчаланиши, инсоний муносабатларнинг ёмонлашуви, турли касалликларнинг тарқалиши, ахлоқнинг кулаши, факирлик ва муҳтожлик келтириши ҳамда бошқа бало-офатларга сабаб эканлиги билан тушунтирилган. Масалан, ҳадислардан бирида Пайғамбар (алайҳис-салом) айтади: «Қайси қавмда зино тарқалса, Аллоҳ таоло уларни ота-боболари билмаган касалликка мубтало қилади». Бошқа бир ҳадисда эса «Зинокор зино қилганда мўминлиги қолмайди», дейилган.

Шу билан бирга, барча зинокорларга нисбатан жорий қилинган жазо чоралари ҳам қатъий бўлиб, жамиятда зинонинг тарқалишини чеклаган. Ислом дини зинога қарши фақат қаттиқ жазо қўллаш билангина чекланиб қолмайди, балки унинг олдини олиш учун барча чораларни кўради:

1) ҳалол йўл билан жинсий эҳтиёжини қондиришга барча шароитни яратиш;

2) бегона эркак-аёлларнинг бир-бирларига зарур ҳолатдан ташқари аралашувини ман қилиш;

3) ўзга жинсга шахват билан қарашни ман қилиш. Ислом дини таълимоти талқинига кўра, зино куйидаги кўринишларда намоён бўлади: Қалбнинг зиноси – зинони орзу қилиш; кўзнинг зиноси – шахват билан қараш; кулоқнинг зиноси – шахват билан тинглаш; тилнинг зиноси – бегона эркак-аёл ўртасидаги шахвоний сўхбат; кўлнинг зиноси – ушлаш; оёқнинг зиноси – зино тараф бориш. Аллоҳ таоло «Нур» сурасида марҳамат қилади: «Мўминларга айт, кўзларини тийсинлар ва фаржларини сақласинлар. Ана шу улар

учун покдир...» (30-оят). Имом Аҳмад Абу Умома (розияллоҳу анҳу)дан ривоят қилган ҳадисда Набий (алайҳис-салом) айтадилар: «Қайси бир мусулмон бирор аёлнинг гўзалликларига назари тушиб қолса-ю, сўнгга кўзини олиб қочса, албатта, Аллоҳ унга шундай ибодат берадики, ундан ҳаловат топади»;

4) аёлларнинг ифратли кийинишлари ва ўзларини туттишларини жорий қилиш;

5) жамиятда фоҳиша ҳабарлар ва унга оид ишларни тарқатувчиларга қарши шафқатсиз кураш олиб бориш.

Миллий-маънавий мероснинг асосларидан бири ҳаёни энг олий ахлоқий фазилат сифатида ардоқлаш. Шу нуқтаи назардан, ота-боболаримизнинг маънавий мероси асосини ташкил қилган ҳадиси шарифларда «ҳаё» мавзусига алоҳида тўхталиб, у «имоннинг шаҳобчаларидан бири» сифатида таъкидланган. Ҳаё ҳар қандай олий ҳуққнинг негизи бўлиб, инсонни яхшиликка ундайди, ёмонликдан узоқ юришга чақиради, Расулulloҳ (алайҳис-салом) айтганларидек, «ҳаё фақат эзгулик келтиради». Шу боис, ҳадислардан бирида ҳаё аввалги пайғамбарлардан ўтиб келаётган «маънавий мерос» сифатида таърифланади: «Одамлар орасида *аввалги пайғамбарлардан сақланиб қолган гап шуки: агар уялмасанг, хоҳлаган ишнинг қилавер!*» Бу ҳадисдан маълум бўладики, уятли ишларни қилишдан нафсни тийиш, атрофдагиларнинг таъна-маломатига сабаб бўладиган айбни ишларни тарқ этиш ҳаёнинг қисқача мазмунини ифодалайди.

Ҳаёнинг зидди бўлган беандишалик эса бандани тубан ҳолатларга туширади. Ҳаёдан бебаҳра кимсалар атрофдан ёғилаётган танкидларни писанд қилмай қўядилар ва бориб-бориб ноҳўя ишларни намойишкорона бажарадиган бўлиб қоладилар. Бундай кимсаларнинг қисмати Пайғамбаримиз (алайҳис-салом) ҳадисларидан бирида қуйидагича тавсифланади: «Уматим орасида гуноҳни ошқора бажарувчилардан бошқалари саломат қолувчилардир»⁶². Бу борада халқ оғзаки ижоди намунаси саналувчи мақоллар орасида – «Ори йўқнинг охори йўқ», «Ҳаё кетди – бало етди» каби ҳикматли сўзларнинг мавжудлиги беҳаёлик, андишасизликнинг касофати нафакат кишининг ўзига, балки чор атрофга уришини англаб етган ажодларимиз бу иллатга қарши жиддий муносабатда бўлганларини билдиради.

Кийиниш маданиятига риоя қилиш. Ислом динида инсон ҳаётидаги энг муҳим ишлардан бири бўлган кийиниш одоблари ва либосларга доир алоҳида ҳукмлар жорий қилинган. Айниқса, ҳадис, тасаввуф ва фикхий китобларда бу мавзуга алоҳида эътибор берилган. Зотан, кийим инсоннинг ички маънавий дунёсини акс эттирувчи восита саналади. Шу билан бирга, ислом динининг мукаддас манбаи Қуръони карим таърифида биноан либос инсонни хайвондан ажратиб турадиган аломатлардан бири ҳамдир. «Эй Одам боғалари! Батаҳқиқ, сизларга авратингизни тўсадиган

⁶² Муҳаммад ибн Солих Усаймин. Шарҳ ал-Арбаин ан-Нававий. – Байрут: Муассасаг ар-Рисалат, 2007. – Б. 231.

либос ва зийнат либосини туширдик. Такво либоси – ана ўша яхшидир. Ана ўшалар Аллоҳнинг оят (беги)ларидандир. Шоядки, эслатма олсалар» (Аброф, 26).

Бирок, ҳар соҳда тараққиёт бўлганидек, кийиниш маданияти «ривожланиб» кетиши натижасида «оммавий маданият» феномени орқали тарғиб этилаётган «кийим эркинлиги» номили ғаразли иллатга мусулмон ёшлардан муайян тоифалар қалинаётганлиги оқибатида улар миллий ва диний қадриятларни ифода этадиган либослардан юз ўтirmоқдалар.

Ваҳоланки, ислом динида кийиниш борасида ҳам ўрта ва мўътадил йўл тарғиб қилиниб, бу жабҳада ҳаддан ошиб кетиш ёки такво ва парҳезкорликни даъво қилиб ўта хароба ҳолатда кийиниш қораланади. Мазкур мавзу тўғрисида ўтган машойихлардан Шайх Шавбий айттади: «Аҳмоқлар устингдан қулмайдиган ва фақиҳлар (шариат билимдонлари) айбламайдиган кийимни кий». Муҳаммад ибн Сирин: «Шуҳрат олдин кийимни узун қийишда эди, сўнг уни янгилашга ўтди», деган. Алишер Навоий «Маҳбубул-қулуб» асарида эса бундай ёзган: «Эркакларнинг ўзини кўз-кўз қилиш учун ясаниши хотинларнинг оройиш учун безанишлари қабидир. Аммо бу каби безанмок ҳар иккаласи учун ҳам номуносиб, хусусан, эркаклар учун кўпроқ шармандаликдир».

Шунга қўра, юқорида зикр қилинганидек, ислом дини таълимоти инсонларга кийиниш тарзи бўйича махсус кўрсатмаларни тақдим қилади. Аввало,

тиббӣй тарафдан инсон саломатлигига зарарлиги ҳамда маънавий жихатдан киши руҳиятида риё, мактанчоқлик, ўз-ўзини кўз-кўз қилиш каби иллатларни келтириб чиқариши эътиборидан эркакларга тор, юпка, ҳарир, тулли, ялтироқ, аёллар учун эса эътиборни тортадиган либослар кийиш тавсия этилмайди.

Муомала маданиятини шакллантириш.

Ислом дини таълимотида инсонлар ўзаро ҳамisha ширинсуханлик ва самимийлик асосида муомала қилишлари лозимлиги таъкидланади. Бу борада асосий вазифа ота-онанинг зиммасига юкланиб, улар ўз фарзандларини ақлли-хушли, жисмонан соғлом, эътиқоди мустаҳкам, жамият ва Ватанга фойдаси тегадиган инсонлар қилиб тарбиялаш ҳақида қайғуришлари кераклиги уқтирилади. Бунда ислом динида белгилаб қўйилган муҳим қоидалардан бири болани ёшлигидан жамият орасида ўзини чиройли тутиш, тенглик, самимийлик, камтарлик каби фазилатларни қамраб олган ҳамда жамиятда инсонни хурматга сазовор қиладиган ижтимоий одобларга (овкатланиш, саломлашиш, руҳсат сўраш, мажлисда ўтириш, сўзлашиш, ҳазил-мутойиба, касал кўриш, таъзия билдириш, акса уриш ва эснаш, меҳмондорчилик ва бошқа шу сингари) ҳатти-ҳаракат қоидаларига ўргатиш ҳисобланади.

Фарзандга ижтимоий одоблардан таълим беришда муомала маданиятини шакллантиришга катта эътибор қаратиш зарур. Чунки муомала маданияти инсонларнинг ўзаро тенглик асосида муносабатларини шакллантирганликларини

ифодалайди. Ўз навбатида, саломлашиш ислом динидаги муомала маданиятининг бош мезони, қолаверса, кишилар ўртасида ижтимоий алоқалар ўрнатишга хизмат қиладиган асосий омил саналади. Мисол учун, Пайғамбар (алайҳис-салом) ҳадисларидан бирида саломлашиш орқали жамият аъзолари ўртасида меҳр-муҳаббат, ҳурмат-эҳтиром ва бирдамлик пайдо бўлишига ишора қилинади: «...Сизларни орангизда меҳр-муҳаббат уйғотадиган нарсани ўргатайми?... Ораларингизда саломни Бундан ташқари, ислом дини талқинида муомала маданияти қомиллиги белгиси фарзанднинг ота-она хурматини ўрнига қўйиши ҳисобланади. Бинобарин, Қуръон оятларининг бир нечасида Аллоҳ таоло ўзигагина ибодат қилишни зикр қилганидан сўнг, ота-онага яхшилик қилишга буюради: «**Раббингиз, Унинг ўзигагина ибодат қилишингизни ҳамда ота-онага яхшилик қилишни амр этди**» (Исро, 23).

Ўз навбатида, мусулмон уламолар фикрича, жамият ҳаётида хусни хулқ шаклланиши ва одатга айланиши учун ёш авлодни ортиқча тергаш ёки худда беҳудага бирор нарсадан ман этиш кифоя қилмайди, чунки бу иш нафсининг ўз одати ва кўникмасидан воз кечиб, узок муддат риёзат чекишини тақозо этади. Ёўзал хулқ ва тарбияга эга бўлмаган киши ҳеч қачон муваффақиятли натижага эриша олмайди. Шу боисдан ҳам, тарбия берувчи-мураббий аввало ўз тарбия билан ўрнатган бўлиши лозим. Ана шундагина кутилган натижага эришилади⁶³.

⁶³ <http://qadriyat.uz/subbatlar/392-islomda-muomala-madaniyati>

Хулоса қилиб айтганда, «оммавий маданият» инсониятнинг душмани сифатида бир канча ҳуsusиятларга эга. Бу энг аввало, унинг кўпинча ўртамеъналикка айланиб кетадиган соддалиги, «кўча одами»га мўлжалланганлиги, кучли стресслардан халос қилувчи кўнгилочар воситага айлангани, муҳаббат, оила, шахвоният, амалга интилиш, саргузашт, дахшат, зўравонлик сингари барча учун қизик бўлган мавзуларни ишта солиши орқали катта даромад олишга йўналтирилганлигида намоён бўлади. Янада аниқроқ хулосага кўра, ҳозирда «оммавий маданият» – бузғунчи ғояларни, янги ноанъанавий қадриятларни ҳамда ҳаётнинг ғайриахлоқий нормаларини тарғиб қилувчи муҳим ва ғоят самарали воситаларидан бирига айланди. Ваҳоланки, аслида «оммавий маданият» соясида кириб келётган ахлоқсизлик, беҳаёлик, зўравонлик ва бузуқлик каби иллатлар дунёдаги ҳеч бир халқнинг миллий маданиятига ҳам, умумбашарий қадриятларга ҳам тўғри келмайди. Шунга мувофиқ, халқимизнинг гўзал маънавий қадриятларга йўғрилган ор-номус, уят ва андиша, шарм-у ҳаё каби тушунчаларини ҳаётимиз мазмунига айлантиришимиз, айниқса, ота-онага ҳурмат, аёлга эҳтиром, мардлик ва жасурлик сингари хислатлар билан қалбимизни сайқаллашимиз асосий вазифа бўлиб қолмоқда.

ИСЛОМДА САНЪАТ ВА МАДАНИЯТГА МУНОСАБАТ

Арабистон яриморалида вуҷудга келган ислом дини ўзининг юксак маданий-маърифий тараққий эттриш салоҳиятини ўрта аср Муслмон Шарқининг Мовароуннаҳр, Ироқ, Миср, Шом, кейинроқ Шимолий Ҳиндистон ва Кичик Осиё каби кўҳна маданият ўчоқларида тўла намоён этди. Шу билан бирга мазкур ўлкаларда аввалдан маълум бўлган маданий қатламларга ҳам янгича маъно, ўзгача жило бахш этди. Ислом дини тарқалган ўлкаларда муайян яхлитликка эга ва шу билан бирга маҳаллий ҳуsusиятларда алоҳида фарқланиб турувчи ўзига хос ислом тамаддуни юзата келди. Муслмонлар орасида бошқа жабҳалар катори санъат ва маданиятнинг турли соҳалари ҳам барқ уриб ривожлана бошлади. Бу тараққиёт исломдаги маданий бағрикентлик омилнинг муҳим ўрнисиз амалга ошмас эди. Турли ўлкаларнинг турли миллат ва динларга мансуб, турфа ижтимоий қатламларга тегишли вакиллари ўша даврдаги бошқа ўлкаларга қараганда муслмонлар орасида ўзларини ҳар жиҳатдан қулай хис этар, илмий-маърифий, маданий соҳаларда эркин ижод қилиш имкониятлари муҳайё эди. Бунга тарихий манбаларда ҳам етарлича далиллар топиллади.

Архитектура. Дастлабки давр ислом архитектураси Арабистон яриморали иқлими талаб-ларидан келиб чиққан ҳолда анча содда ва энг асосий қулайликлар билан чекланган эди. Асосий қурилиш ишеси тош ва тулпроқ бўлиб, нисбатан каттароқ

бинолар, масжидлар ҳам ана шу кум-тошлардан қурилар эди. Янги пайдо бўлган жамиятнинг ўзига яраша иқтисодий муаммолари ҳам кўп эди. Аммо вақт ўтиши билан мусулмонларнинг молиявий ҳолати яхшиланиб, моддий-маданий жиҳатдан ҳам тез суръатда ўсишга эришилди. Ҳазрат Умар (розияллоҳу анҳу) даврида Куфа ва Басра каби янги шаҳарларга асос солинди. Ҳазрат Умар (розияллоҳу анҳу) янги шаҳарларнинг архитектурасига ўзига хос талаблар қўйди – уйлар камрок жой эгаллаши учун икки қаватдан қурилди, масжид олдида кўшимча кулайликлар учун катта майдон қолдирилди. Ҳазрат Усмон (розияллоҳу анҳу) давридаёқ Макка ва Мадинадаги икки муқаддас масжидлар махсус тақриф қилинган усталар томонидан тарошланган тошлардан мухташам қилиб қайта қурилди. Бунинг учун одатда тошга ишлов беришни яхши эгаллаган юнон усталари меҳнатидан фойдаланилар эди. Нисбатан кейинги даврга оид Дамашқдаги «Умавийлар жомеси» ҳам аслида грек-визант архитектураси намуналари қаторига кириди. Чунки бу масжид дастлаб Юҳанно ал-қадийс (Яҳё алайҳис-салом) черковининг биноси бўлиб, кейинчалик умавийлар ва Византия ўртасидаги келишув шартларига кўра юнон усталари томонидан масжидга мослаштириб қайта қуриб берилган. Масжид юнон мозаикаси ва зарҳаллаш усулида ўсимликсимон нақшлар билан безатилган илк исломий иншоотлардан биридир.

Эрон, Хуросон ва Мовароуннаҳрда энг кўп ишлатиладиган қурилиш ашёси тулпор бўлгани жиҳатидан дастлабки исломий архитектура

намуналари деярли сақланиб қолмаган. Нисбатан кейинрок, IX–X асрларда бу ўлкаларда пишпик ёшг ишлатиш кент ёйлиши натижасида ноёб меъморий обидалар юзага кела бошлади. Пишпик ёшгдан ва қисман тошдан қуриб, устки қисми кошнлар билан безатилган меъморий йўналиш «эроний услуб» номини олган. Мовароуннаҳрда сақланиб қолган энг қадимги пишпик ёшгдан қурилган бино Сомонийлар макбараси ҳисобланади. Мовароуннаҳр ва Эрон услубининг фарқи – Мовароуннаҳрда кошнлар ишлатмай ёшгнинг ўзидан безак сифатида фойдаланиш кент тарқалган. Бунга мисол сифатида мўғуллар босқинига қадар ва биров кейинги даврда қурилган архитектура ёдгорликларини (Сомонийлар макбараси, Арслонхон, Жарқўрғон миноралари, Кўҳна Урганч ва б.) келтириб ўтиш мумкин. Биноларни кошн билан безатиш Амир Темур ва темурийлар давридан бошлаб урф бўла бошлаган. Темурийлар даври ва ундан кейинги даврлар архитектураси намуналарининг деярли барчасида кошнлар билан безатилган биноларни қуриш мумкин.

Шимолий Ҳиндистонда асосий қурилиш ашёси тош бўлгани сабабли ислом ёдгорликлари тошдан қурилиб, тошга ўйиб безалган масжид-мадрасалар, қиср-қўшқлардан иборат. Бу ердаги энг қадимий исломий архитектура намунаси «Ой бўлиниши» масжиди бўлиб, ривоятларга кўра маҳаллий маҳарожалардан бири ойнинг бўлиниши воқеасини куллатиб, бунинг сабабини аниқлаштиргач исломни қабул қилиб, ибодатхона қурдиради. Ҳозирда бу ёдгорлиқни реконструкция қилиш ишлари муҳокама

килинмоқда. Умуман Ҳиндистонда исломга қизиқиш Пайғамбар (алайҳис-салом) тириклик давридаёқ юзага келган. Айрим тарихий манбаалар гувоҳлик беришича, Чераман Перумал исмли Каннаноре рожаши Мухаммад (алайҳис-салом) тўғрисида эшиттач, у зот билан учрашиш ниятида Мадина сари йўлга чиққан, аммо йўлда касаллик туфайли вафот топади. Вафоти олдидан ўз яқинларига Ҳиндистонга қайтиб исломни тарғиб қилишларини васият қилади. Унинг васиятига мувофиқ издошлари Малабар ва Заморин ўлкаларида масжидлар қурилганлар. Булар Араб жазирасидан ташқарида қурилган энг қадимги масжидларга мисол бўлиши мумкин. Ҳозирда ҳинд мусулмон архитектурасининг мухташам намуналари Кутб-минор ва Тож-маҳалларда яққол намён бўлади.

Туркия архитектураси Византия меъморчилигининг илғор ютуқларини қамраб олиб, бойитиб, исломий тус берган ўзига хос намуналарга эга. Византиядаги илк катта жоме масжиди собиқ черков – Аё София экани кейинги қурилган масжидларнинг ташқи кўринишида кучли таъсир кўрсатди. Туркларнинг асосий меъмори султонлар олдига катта эътиборга эга бўлган Меъмор Синон бўлган. Туркия архитектурасига Аё Софида илк бор қўлланилган услуб – ётиқ гүмбазли тошдан қурилган масжидлар хос.

Мусулмон Ғарби ҳисобланган Мағриб давлатлари (Шимолий Африка), Андалус, Сицилия ҳудудларида ўзига хос кўринишдаги архитектура ва бадий безак турлари вуҷудга келиб, европаликлар бунни умумлаштирган ҳолда «мавритан маданияти»

деб номлайдилар. Мисрда ўзига хос қалъасимон услубда қурилган масжид ва бошқа бинолар ғарчи мамлуклардан олдин қурилганлари ҳам мавжуд бўлсада, мамлук меъморчилиги деб номлана бошлаган. Сабаби, Мисрнинг кўпгина исломий меъморий иншоотлари мамлуклар даврида реконструкция қилинган ва яхлит кўриниш касб эга бошлаган.

Ақсар ҳолларда мусулмонлар ўзларидан аввалти халқлар ва дин вакиллариининг иншоотларидан фойдаланиш, уларнинг эришган ютуқларини ўзлаштириб, хатто бойитиб беришгани – мусулмонларнинг умуминсоний маданият ривожидagi улкан хизматларидан биридир. Мусулмонлар ҳеч қачон мўғуллар каби эгалланган ҳудуддаги ноёб бинолар ва шаҳарларни вайронга айлантириб, талон-тарож қилишмаган.

Сўнгги йилларда ислом динининг муқаддас номини ёмонотликка чиқариб, ислом асосларини топтаб, ифлос ва жирканч хатти-ҳаракатлари билан одамларнинг онгини булгаётган, бутун дунёда исломга нисбатан ноҳолис ва ҳадиксираш муносабатини шакллантираётган ИШИД террористик ташкилоти Суриядаги инсоният тамаддунининг энг ноёб ёдгорликларидан Пальмира (Тадмур) ва Юнус (алайҳис-салом) фойлият юритгани билан машҳур Найнаво шаҳри қолдиқларини ер билан яқсон қилгани эса унинг исломга терс мавқеда эканининг наватдаги исботи бўлди. Бундан ташқари бир қатор пайғамбарлар на саҳобийларнинг қабрлари қавланиб, уларнинг номи билан боғлиқ ёдгорликларни кўпориб, вайрон

килинди. Хусусан, Найнаво харобалари яқинида жойлашган Мавсил шаҳридаги Юнус (алайҳис-салом) мақбараси ва масжиди ИШИД томонидан портлатиб юборилди. Шомда вафот этган бир қатор саҳобийлар қабрларидан қавлаб олиниб, жасадлари номалъум тарафларга олиб бориб ташланди, ноёб меъморий ёдгорлик бўлган мақбаралари портлатилди. Бу ғайриинсоний, манфур ва том маънода ислом динига қарши қаратилган ҳаракатлар гўёки «ширққа қарши» ишлар, дея даъво қилинди. Аслида эса ИШИДнинг бу қилмишлари ислом дини асосларини қўпоришга ва бу муқаддас диннинг тарқалишига, ривожига хизмат қилиб ўтган, унга умрини бағишлаган зотлар хотирасини йўққа чиқаришга, пайғамбарлар меросини тоғташга, оёқости қилишга қаратилгандир. Бу ишлар муслмон одамнинг ишлари эмас. Ислом тарихида муслмонлар ҳеч қачон бундай жоҳилона йўл тутмаганлар ва ҳозирги кун муслмонлари ҳам бундан ўзлари учун қатъий ҳулоса чиқариб олишлари лозим.

Тасвирий санъат. Исломнинг тасвирий санъатта муносабати ҳақида гап кетганда дастлаб турфа хил фикрлар юзага келади. Гўёки, бу борада муайян тўхтамга келинмагандек, ёки бу соҳа буткул тақиқлангандек тасаввур ҳосил бўлади. Аммо бу юзаки бир қарашдаги тасаввур бўлиб, мазкур соҳа манбалар асосида чуқур таҳлил қилинса бунинг аксини кўриш мумкин.

Куръони каримнинг «Саба» сураси 13-оятда Сулаймон пайғамбар даврида жинларнинг шаҳар, қасрлар ва ибодатхона қурилишида иштирок этгани баён қилинган. Қизиги шундаки, жинлар меҳроблар

ва катта ҳажмдаги турли идишлардан ташқари хайкаллар ҳам ясашга буюрилган:

Улар (Сулаймонга) **у хоҳлаган нарсаларни** – **меҳроблар** (ибодатхоналар), **тимсолар** (хайкаллар, суратлар), **ховузлар каби** (катта) **лаганлар** ва (ўчоқларга) **ўрнашувчи қозонларни** **ясаб берурлар.** «(Эй) Довуд оиласи! (бу неъматларнинг) **шукронаси** учун амал (ибодат) **қилингиз!** **Бандаларим орасида** (Аллоҳга) **шукр қилувчиси озdir**» (Сабо, 13).

Ханафий мазҳабининг мўътабар тафсиридан Имом Насафийнинг «Тафсир ан-Насафий» номи билан машҳур «Мадорик ат-танзил ва ҳақоик ат-таъвил» асарида ушбу оятдаги хайкаллар сўзига шундай изоҳ берилган:

«Хайкаллар (الصبغة) яъни шерлар ва қушларнинг тасвирларидир. Ривоят қилиншича, унинг (Сулаймон алайҳис-саломнинг) тахти остига иккита шер, устига эса иккита бургут ясаб берганлар. Ўрндан турмоқчи бўлса, шерларнинг тирсаги ёйларди, бургутлар қанотлари унга соя солиб турар, бу пайт *тасвир мубоҳ эди*».

Шубҳасиз, Сулаймон (алайҳис-салом) тавҳидда барчага ўрнак бўладиган, Аллоҳнинг бир-у борлигига қатъий имон келтирган пайғамбарларидан бири бўлган. Оятда баён қилинган хайкаллар ясаш моҳиятига кўра ширк бўлганида эди, Аллоҳ Ўз пайғамбарига бу ишни қилдиришга йўл қўймаган бўларди. Эътиборли жиҳати жонли нарсанинг киёфасида бут яшаш Тавротда ҳам тақиқлангани ҳолда (Таврот-Чикиш, 20:4), Сулаймон пайғамбарнинг

бу иши хусусида муносабат билдирилмаган. Яъни у ерда ҳам хайкаллاردан бинони безатиш учун фойдаланилгани келтириб ўтилган, холос. Аммо бир нарсата эътибор қаратиш керак – агар ширк кейинги даврлардаги каби хайкаллар ёки суратларнинг ўзидан келиб чиққанида эди, оятда баён қилинганидек Довуд оиласига бунинг учун шукр келтиришлари буюрилмаган бўлур эди.

Қуръондаги мазкур оят аввалги шариатлар – «шаръу ман қоблана» мисоли сифатида кўрилиши мумкин. «Шаръу ман қоблана» уч турга бўлиниб, шулардан биринчиси бизнинг шариатимиз орқали аниқ бекор (наسخ) қилинган ҳукмлардир. Буларга мисол, Қуръонда яҳудийларга тоқ туёқли хайвонлар гўшти, гўштининг чарвиси қабиларни ейиш ҳаром бўлгани зикр этилиб, эндиликда бу ҳукмлар бекор бўлгани баён қилинган (Анбом, 146); Иккинчиси, аввалгиларнинг шариати ҳукмлари зикр қилиниб, бизнинг шариатимизда ҳам қарор тошган тури бўлиб, бунга рўзанинг фарз бўлиши борасидаги оятларни келтириш мумкин (*Бақара, 183*). Учинчиси эса, аввалгиларнинг шариати зикр қилиниб, унга бирор муносабат билдирилмаган туридир. Юқорида келган «Саба» сурасининг 13-оятни айнан учинчи турга қиради. Зеро, айни оятда ҳам, Қуръоннинг бошқа ўринларида ҳам бу борада муайян тақиб мавжудлиги очикчасига баён этилмаган. Бу турдаги «шаръу ман қоблана» борасида моликийлар, ханафийларнинг кўпчилиги, шофеийларнинг бир қисми «сахих бўлса, амалдан қолмаган бўлади», деган фикрни билдирганлар. Айрим ҳадисларда бунга тесқари

фикрлар борлигига келсак, аввало, ҳадислардаги ҳукмлар жумҳурининг фикрига кўра оятлардаги ҳукмларни насх яъни бекор қила олмайди. Фаразан насх қила олади, деганлар ҳам бунинг учун ҳадис мутавотир даражасида бўлиши кераклигини шарт қилганлар. Аммо, оятларнинг зоҳирига зид келувчи мутавотир даражасидаги бирорта ҳадис борлиги маълум эмас. Ҳадисларда нима назарда тутилганини эса қуйида кўриб чиқамиз.

Ҳадиси шарифларда бутпарастликнинг келиб чиқиши асида бир қавмнинг яхши одамлари ўтиб кетганидан сўнг, қавм уларни эслаб туриш учун турли хайкалларини ясаб, аста-секин эҳтиром кўрсата бошлаши натижасида ҳосил бўлгани айтилган. Яъни эътибор берилса, бу ўринда ҳам хайкалнинг ясалиши эмас, айни қавмнинг хайкаллarga бўлган носотлом муносабати қораланган. Муҳаммад (алайҳис-салом) даврларида арабларнинг айрим олиҳалари сурат ва хайкаллар орқали тасвирланар эди. Аммо уларнинг барчаси ҳам муайян тасвир ёки шаклга эга эмас эди. Зотан, бутпарастликка берилган қавмларга ситгинаётган бутлари юксак даражадаги санъат асари бўлиши шарт эмас. Жоҳилият давридаги санамларнинг аксарияти сал бошқачароқ шакли ёки ранги билан ажралиб турувчи оддий тош ва ёнғичлардан иборат эди. Масалан, Ибн ал-Қалбийнинг «Китоб ал-аснон» асарида келтирилишича Лот синами Тоиф атрофидаги тепаликлардан бирига ўрнатилган оқ рангдаги узунчоқроқ тош бўлган. Узоқ эса қабилалар муқаддас, деб биладиган бир дархат кўринишида бўлиб, саҳобий Халид ибн Валид

(розияллоҳу анҳу) уни кестириб ташлаган ва шу билан унга сиғиниш барҳам тошган.

Демак, жоҳилиятнинг санамлари умуман шаклсиз бир модда ёки жонсиз нарса (дарахт) бўлгани ҳолда ҳам бутпарастларни уларга сиғинишдан тўхтага олмаган. Ҳозирги кунда ҳам аксар бутта сиғиниб юрган ёввойи қабилалардан тортиб, жануби-шарқий Осиё минтақаларида яшовчи маданиятли халқларнинг фетишлари (масалан «линг») оддий таёкча ёки жўн шаклдаги тошлардан иборат. Уларга сиғинувчиларгина ушбу тош-таёкчаларга қандайдир маъно бериши мумкин, аммо бошқа дин вакилига тош тошлиғича, таёк эса таёкчилиғича қолавереди. Шундай экан, тасвирий санъатни бутпарастликка элтидиган иллат деб қараш тўғрими? Унда нега тасвирий санъат барқ уриб ривожланмаган ёввойи қабилаларда ҳам бутпарастлик ҳали-ҳануз мавжуд? Бир нарсани тўғри тушуниш керакки, тасвирий санъатнинг ўзи ширкка етакловчи омил бўла олмайди.

Шу билан бирга ҳадисларда тасвирий санъат мутлақ тақиқланмагани ва бир катор истиснолар мавжудлигига мисоллар етарли:

«Бир одам Ибн Аббоснинг олдига келиб: «Мен мана шу суратларни чиқарган кимсаман, менга бу нарсалар фатво бер», – деди. (Ибн Аббос): «Агар шуни қилишнинг шарт бўлса, дарахтлар ва жони йўқ нарсаларни яса», деди (Имом Муслим ривояти).

«Буср: Зайд қасал бўлди. Кўргани борганимизда эшигига сурати бор парда илган экан. Пайғамбарнинг завожалари Маймунанинг ўғай

ўғли Убайдуллоҳга: «Зайд бизга бир кун аввал суратлар тўғрисида хабар бермабмиди?» – дедим. У: «Қиймдаги чизикдан ташқари», – деган пайтини эшитмабмидинг?», – деди» (Равоҳу-л-хамса).

Хулафои рошидун даврларига назар ташласак ҳам бу борада тор мутаассибона ёндашув йўқлигининг гувоҳи бўламиз. Мисрга ислом саҳобий Амр ибн Ос (розияллоҳу анҳу) бошчилигида кириб келган бўлса-да, мусулмонлар у ерда мавжуд бўлган турли хайкаллар, Сфинкс ва бошқа инсон тасвири туширилган иншоотларга мутлақо тегмагани ва уларга зарар етказилмаганидан ҳам илк исломнинг бу борадаги ёндашувини аниқлаб олиш қийин эмас. Мисрнинг аксарият хайкалтарошлик намуналари анча кейин, француз мустамлакачилари томонидан катта талофат етказилиб, имкон топилганлари Европанинг турли музейларига ташиб кетилди. Хусусан, бутун оламга машҳур Сфинкс хайкалининг юз қисми 1798 йилда шахсан Наполеон Бонапартнинг буйруғига кўра тўпта тутилгани тўғрисида фикрлар мавжуд. Мусулмонлар мазкур хайкалларга зарар етказмаганларининг сабаби – уларга аллақачон ҳеч қим сиғинмай қўйганида эди.

Баъзан «мусаввир»лар танкидга олинган, ҳатто ланғатланган ёки азобланиши айtilган ҳадислар борлиги учун айрим одамларда турли мулоҳазалар юзата келади. Аммо кўпгина ўринларда замон ва макон масаласи эъдан чиқариб қўйилади. Турли тош, ётоқ, ҳатто хурمودан ясалган нарсаларга сиғиниб юрган жоҳил кимсалар яшаган замонда ва жамиятда бут ясовчи ёки расм солувчи кимса ҳудди

бутпарастликни тарғиб қилувчидек, ҳатто жаҳолат етакчисидек мақомга эга бўлиб қолган эди. Бунга Қуръони каримнинг "Тоҳо" сурасида баёни келган – Сомирининг Бану Исроилга буюк хайкалини ясаб, унга сиеинишга даъват қилиши воқеасини мисол қелтириш мумкин:

«(Мусо) бу қилиғинг нима, эй Сомирий? – деди. (Сомирий) мен улар кўрматган нарсани кўрдим. Элчи (фаришта)нинг изидан бир сиким олдим ва (хайкал) устига сочдим. Нафсим мени шунга бошлади. (Тоҳо, 95-96).

Сомирий нима ясаётганини била туриб, ясаган нараси билан одамларни ширкка етаклашни мақсад қилган ҳолда иш туттани маълум. Оқибатда Бану Исроил ширкка эргашиб буюкка сиеинди. Аммо ширк Сомирий ва унга эргашганлар зиммасида. Буюк хайкали эса бир матоҳдан бошқа нарса эмас.

Шунинг учун ҳадисларда келган «мусаввир»нинг фаолияти ўша даврда ширк ва нифокка сабаб бўлиши мумкинлиги жиҳатидан танқид остига олинган, дейиш тўғрироқ. Унинг қилаётган ишдан кўра, мазкур ишнинг оқибати зарарли эди. Шу каби маънога эга ҳадислардан бирига Бадруддин Айнийнинг «Умдатул-Қорий» асарида қуйидаги сўзлар илова қилинган:

«Ат-Табарий жавоб бериб айтадики, бу ўрунда Аллоҳни қўйиб, бошқага синеинладиган нарсани тасвирловчи (яъни бут ясовчи), ўзи бунни била туриб (яъни онгли равишда), шунга интилувчи кимса назарда тутилган. Бу иш билан у кофир бўлиб, олти фиръавн ташланувчи жойга ташланиши аниқ, Аммо бунни мақсад қилмаган кимса эса ундай эмас».

Бошқача қилиб айтганда, расом ёки хайкалтарош нимани тасвирлаши ва қандай ниятда тасвирлашга эътибор қаратилиши лозим. Агар у ширкка олиб боровчи нарсани, атай одамларни ширкка етаклаш мақсадида яса, бу иш шаръан ҳаром ҳисобланади. Бунга шарият ҳаром қилган, инсонни маънан тубанлаштирадиган, фахшни ифода этадиган тасвирларни ҳам киритиш мумкин. Аммо ушбу ҳолатлар мавжуд бўлмаса, тасвирчи «насснинг зоҳири»га эид иш қилган бўлади, аммо асло ширк иш қилган бўлмайди, эътиқоди бўзилиб диндан ҳам чиқиб кетмайди.

Шу сабабдан илк ислом даврида муслмонларнинг жонзотлар суратини чизилшдан тўсиқларини тўғри қабул қилиш керак. Чунки эндигина бутпарастликдан ваҳдоният томон юз бурган турли араб қабилалари ўзларининг эски одатларини тўлалигича тарқ этмасликлари хавфи бор эди. Шунинг учун иллатни буткул йўқотиш йўлида унинг сабабларини ўзил-кесил тақиқлаш мақсадга мувофиқ эди. Бу ёндашув ўз даврида ўзини оқлади ҳам. Кейинчалик иллатнинг ўзи йўқолгач, муслмон жамиятида тасвирий санъат борасида бир қатор енгилликлар вужудга келганини кўриш мумкин. Мисол учун баъзан жонзотларнинг сурати чизилишига уларнинг сояси қўшиб чизилмаслиги шарти билан руҳсат берилган. Ёки ўта реалистик кўринишда чизмасдан, фақатгина иллюстрация, яъни изоҳли бадий безак тарзида чизилган миниатюра жанрининг ҳам ривож топганини кўриш мумкин. Одатда жонли нарсалар қайта тирилиши мумкин бўлмаслиги

талаб этилган. Масалан, жонли нарсалар суратлари ётиқ, бир тарафдан чизилган. Бу суратларда кўпинча тасвирнинг айнанлаштирилишидан қочилиш кузатиш мумкин. Масалан Каъбанинг сурати чизилган миниатюраларда унинг эшити олатда бино четида эмас, деворнинг ўртасида тасвирланган. Буни рассомнинг, балки Каъбани аслиятда кўрмасдан ҳаёлан чизгани билан ҳам изоҳлаш мумкиндир. Одамлар суратини чизганда ҳам анатомик жиҳатларга унча эътибор қаратилмаган, суратлар икки ўлчамли қилиб чизилган, баъзан узоқдаги предмет ёки шахс яқиндагисидан каттароқ тасвирланган. Бунинг сабабини тасвирланаётган шахс ёки предметнинг аҳамияти белгилаб берган. Дарахтлар, деворлар, одамлар тик ҳолда, ҳовузлар, хонтахта ва бошқа ётиқ жисмлар ётиқ ҳолда тепадан кўриниши акс эттирилган. Биноларнинг умумий композицияда катта, кичиклигига эътибор қаратилмаган. Кейинчалик бу ҳолатлар жанр хусусияти сифатида талқин қилина бошлади.

Исломнинг дастлабки даврларида жонли нарсаларнинг суратини тасвирлаш тақиқлангани туфайли бадий безак асосан «жамодот», яъни ўсимликлар ва табиат манзараларидан иборат эди. Бунинг ёрқин мисолини «Умавийлар жомеси» безакларида кўриш мумкин. Иккинчи безак тури «тирих» – геометрик симметрияга эга шакллар, панжарасимон безаклар бўлиб, кейинчалик бу икки йўналишнинг бирлашишидан симметрик ўсимликсимон нақшлар вужудга келди, янги санъат тури пайдо бўлди. Бу нақшлар ёғоч ўймакорлигида

ҳам ўз аксини топди. Бошқача қилиб айтганда хатто муайян даражадаги тақиқлар ҳам санъат ривожига учун маҳсулдор ўрин тутди. Сўнгги умавийлар ва аббосийлар даврида айрим жонли нарсаларнинг тасвирлари учрай бошлади. Аббосийлар таъкибидан қочиб Андалусда амирикка асос солган умавийлар курдирган саройлардан биридиги «шерлар ҳовлиси»да фонтан доира шаклида тизилган шерларнинг хайкаллари кўринишида тошдан ишланган. Темурийлардан кейинги давр Мовароуннаҳр архитектурасида ҳам – Шердор мадрасаси, Нодир девонбегии мадрасаси, Хожа Аҳрор мажмуаси пештоқларида шер, йўлбарс, кашкир, кийик, семурғ тасвирлари жой олган.

Баъзан тасвирий санъатда юзата келган бу каби енгилликлар расмий руҳсат билан тасдиқланмагани борасида эътирозлар учраб қолиши мумкин. Аммо бир нарсани унутмаслик керакки, агарда исломда тасвирга катъий тақиқ бардавом бўлса, нима сабабдан ўрта асрларда хатто араблар орасида ҳам китобларни безашда миниатюра санъатидан фойдаланиш кенг тарқалган? Нима сабабдан миниатюраларда жонли нарсаларнинг суратлари ҳам бўлган? Нима сабабдан бунга ўз даврида эътироз билдирилмаган? Навоий, Жомий, Лутфий асарларида муаллифларнинг чизилган суратлари сакланиб қолганини қандай изоҳлайсиз? каби бошқа кўплаб саволларга эътироз билдирувчиларнинг ўзлари ҳам жавоб топа олмайдилар. Султон Али Машҳадий, Дўст-Мухаммад Ҳиротий каби машҳур хаттот ва миниатюрachiлар ўз рисолаларида

тасвирий санъатнинг шаръий асосларини кўрсатиб беришга ҳаракат қилганлар. Улар келтирган ривоятлар Имом Бухорийнинг «ат-Тарих ал-кабир» асарида ҳам мавжудлиги, асослашда ривоятларнинг ишончлилигига катта эътибор қаратилганидан далолат қилади. Бу ҳолат фақат XV–XVI асрлардаги туркий ва форсий маданий қатламларга хос бўлмай, бундан аввал араб оламида ҳам айни тамойил мавжуд бўлган.

Тарихий манбалар муслмонларнинг айнан илм-фан ва маданиятда гуллаб-яшнаган Шарқ уйғониш даврида тасвирий санъат ҳам барқ уриб ривожланганига гувоҳлик беради. Араб сайёҳи ибн Хавқал Х асрнинг иккинчи ярмида Самарқандда бўлиб, кўчадаги деворларнинг бирида хайвонлар тасвирини кўргани, маҳаллий аҳоли сарв дарахтидан от, туя, ҳўкиз хайкалларини ясашини айтиб ўтган. XIII асрга оид араб тилидаги «Фармакология» (Абдуллоҳ ибн Фазл) асарида икки кишининг кўрғошин тайёрлашда иштирок этиши миниатюраси ва бошқа кўплаб миниатюралар ўрин олган. XIII асрнинг яна бир ноёб манбаси Ҳаририйнинг араб тилидаги «Мақомот» асарида ҳам кўплаб жонли предметлар тасвирини учратиш мумкин. Бунга яна беҳисоб мисоллар келтириш мумкин.

Ҳадисларда Пайғамбар (алайҳис-салом) даврида болалар ўйинчоқлари тойчоқ, куш каби тасвирларга эга бўлгани ҳақида ривоятлар бор. Тасвирга эга буюмларни ҳам ташлаб ёки йўқ қилиб юбормай, турмушда фойдали – тўшак, ёстик сифатида фойдаланилгани ҳақида ҳам ҳадислар бор:

«Ошадан (розиллоҳу анҳу) ривоят қилинадики, Пайғамбар (алайҳис-салом) сафардан қайтишлар. Эшигимга қанотли отлар бор парда тўсиб қўйгандим. Менга буюриб эдишлар, уни олиб ташладим». Бошқа ривоятда «ундан иккита ёстик қилдик», дейилган (Бухорий, Муслим ва Насоий ривояти).

Ёки юқорида келган ҳадислардан бири:

Бур: Зайд касал бўлди. Кўргани борганимизда эшигимга сурати бор парда илтинган экан. Пайғамбарнинг завожалари Маймунанинг ўғай ўғли Убайдуллоҳга: «Зайд бизга бир кун аввал суратлар тўғрисида хабар бермабмиди?» – дедим. У: «Қиймдаги чизикдан ташқари», – деган пайтини эшитмабмидинг?», – деди».

Шуларни ҳисобга олиб, кўпгина замонавий уламолар табиат манзараларини чизишга, турли маданий ёдгориқларни безак беришга руҳсат берадилар. Шунингдек, ёш болалар ўйинчоқларини ясада жонли нарсаларни тасвирлашга ҳам руҳсат берилган. Фақат мазкур буюмлар ёки суратлар инсонга хизмат қилувчи, эстетик завқ берувчи воситалар эканини унутмаслик, уларга ортиқча эҳтиром ёки носоғлом муносабат шаклланишининг олдини олишга алоҳида эътибор қаратиш лозим, дейдилар. Зеро, ҳар нарсанда меъёрни унутмаслик муслмонларнинг асосий мезони бўлиб келган. Айрим ҳадисларнинг юзаки маъносигагина таяниб «исломда тасвирий санъат мутлақо тақиқланган», деб туриб олувчилар эса, ИШИДнинг жаҳон дурдоналарини йўқ қилиши ёки «Толибон» ҳаракатининг Бомбейдаги улкан Бўдда хайкалини

портлатишидек том маънодаги маънавий тубанликларга тўғри баҳо бера олмайдиган, онги захиранган жоҳил кимсаларнинг кўтайишига сабаб бўлишлари мумкинлигини эсдан чиқармасликлари керак. Ислом тарихини атрофлича, чуқур ўрганган кимса ҳеч қачон, ҳеч қайси ҳолатда ва ҳеч қайси масалада, бевосита бўладими ёки билвосита бўладими, жаҳолатга хайрихоҳ бўла олмади.

Муסיқа. Баъзилар исломда муסיқа ижро этиш ёки тинглаш борасида нотўғри тасаввурларга берилиб, ҳатто бунни тақиқланган, деган фикрларни айтишгача борадилар. Аслида ҳам шундайми? Исломнинг муқаддас манбалари ва тарихига назар ташласак, бунинг аксини кўришимиз мумкин. "Рум" сурасининг 15-оятиде: «**Имон келтирган ва яхши амаллар қилганлар эса (жаннат) гулшанида шодланурлар**», дейилган. Кўпчилик саҳобийлар ва муфассирлар оятнинг охиридаги «шодланурлар» феълини «муסיқа тинглайдилар», деб изоҳлаганлар. Имом Замахшарийнинг «Кашшоф» тафсирида ушбу оятга бир узун ҳадис илова қилинган бўлиб, унинг мазмунига кўра, Пайғамбар (алайҳис-салом) жаннатдаги муסיқанинг васфини келтирганларида бир бадавий ўрнидан туриб кетиб, «Жаннатда ҳам муסיқа бор эканми?», деб юборади. Шунда Пайғамбар (алайҳис-салом) «Бўлмаса жаннатнинг жаннатлиги қолармиди?», деган эканлар.

Муסיқанинг шаръий ҳукми ҳақида илм аҳлларининг ўртасида ҳам муайян ихтилофлар мавжуд. Жумладан, муסיқани ёқловчилар орасида Имом Ғаззолий, Сухравардий, Хужвирий ва бир

канча нақшбандия пирлари ҳам бор. Муסיқа тинглашнинг шаръан жоизлигига далил сифатида қуйидаги ҳадисларни келтирадилар.

Набий (алайҳис-салом): «Қуръонни овозларингиз билан зийнатланг. Албатта, гўзал овоз Қуръон гўзаллигини эъёда қилади», – дейдилар. Ва яна: «Хар бир нарсанинг зийнати бордир, Қуръоннинг зийнати гўзал овоздир» – дейдилар.

Шунингдек, муסיқа тинглашнинг мувоҳилиги ҳақида «Саҳихи Бухорий» ҳадисларидан қуйидагиларни келтирадилар:

«*Оиша (розияллоҳу анҳу) ривоят қиладилар:* «Хузрумига (отам) Абу Бакр кирдилар. Олдида иккита ансория жория қизлар «Буос» кунига бағишланган байтларни ашула қилиб айтмаётган эдилар. Лекин, иккала жория қиз ҳам ашулачи эмас эди. Шунда Абу Бакр: «Шайтоннинг сурнайлари (келиб-келиб) Расулуллоҳнинг уйларида чалинади?» – деб қойидилар... Шунда Расулуллоҳ (алайҳис-салом): «Эй Абу Бакр, кўяверинг уларни, ҳар бир қавмининг байрами бордир, бузун бизнинг байрамимиз!» деган эдилар.»

«*Рабе бинт Муаввиз айтдилар:* «Мен келин бўлиб туширилган кечанинг эртасига эрталаб Расулуллоҳ (алайҳис-салом) кириб келдилар-да, мен солган тўшакка худди сиз ўтирганнгиздек ўтирдилар. Қизлар эса, доира чалишиб, Бадрда вафот қилган оталарини эслашди, уларнинг биттаси: «Орамизда Пайғамбар борлар, эртага нима бўлишини ҳам биладилар, – деб қуйлади. Шунда Расулуллоҳ (алайҳис-салом): «Бу кўшигнингни бас қил, аввалги кўшигнингни айтaver!» – дедилар.»

Шунингдек, «Сунани Ибн Можа» да саҳиҳ санад билан келган бир ҳадисда:

Анас ибн Моликдан (розияллоҳу анҳу) ривоят қилинадики: «Бир кунни Пайғамбар (алайҳис-салом) Мадина кўчаларидан кетаяётганида жориya қизларнинг: «Биз Бану Нажжор қабиласиданмиз, Муҳаммадга кўшни бўлганимиздан хурсандмиз» – деб кўйлаётганини эшитиб қолдилар, ва уларга: «Аллоҳга қасамки Мен ҳам сизларни яхши кўраман» – дедилар.

Имом Ғаззолий: «Муסיқа тинглаш, дуф (ноғора) ишлатиш ҳақидаги насрлар, ғино, ракс, дуф ҷалиш, қилич ва найзаларни ўйнатиш, шунингдек, ушбуларни томоша қилиш ҳамда тинглашнинг жоизлигига ишора қилади», – дейдилар. «Мукошафату-л-қулуб» да яна шундай дейилади: «Пайғамбаримизнинг (алайҳис-салом) сафдошларидан Абдуллоҳ ибн Жарфар, Абдуллоҳ ибн Зубайр, Муғира ибн Шуъба, Муовия ва бошқалар кўшиқ тинглаганлар. Қадимда яшаб ўтганлардан, саҳобийлар ва тобейилардан бир қанчалари ҳам муסיқа тинглашни айб кўрмаганлар. Салим ибн Абу Ҳасандан «Кўшиқ тинглашни ҳаром дея оласизми?» деб сўрашганда, у шундай деганди:

– Мендан яхшироқ кишилар уни жоиз ҳисоблашар ва тинглашар эди. Шундай бўлгач, мен нима дея оламан?»

Пайғамбар (алайҳис-салом) «бошқасини айтавер» деб турганларидан кейин, ким муסיқа тинглашни жоиз эмас, дея олади? Ҳадисга эътибор қаратсак, Пайғамбар (алайҳис-салом) кўшиқнинг мазмунигагина эътироз билдирганлар. Демак,

кўшиқларнинг мазмуни, сифати танқид остига олиниши, ҳатто тақиқланиши ҳам мумкин. Бугунги кунда бўлар-бўлмас нарсаларни бетайин муסיқаларга солиб «қўйлаётган» айрим ўзини кўшиқчи деб билган, аслида «оммавий маданият»нинг яловбардорлари бўлган кимсалар бундан ўзларига ҳулоса чиқариб олишлари керак. Аммо жаҳон маданияти дурдоналарига айланган юксак савия ва дидга эга муסיқий асарлар, ҳар бир сўзи чуқур ва теран маъноларга эга миллий мақомлар бундан мустасно, албатта.

Ислом дини маданият ва санъат раънақиға ҳеч қачон тўсқинлик қилмагани, ҳатто муайян шартлар ўрнатилганида ҳам янги-янги ғоялар ва услублар, санъатнинг ўзгача йўналишлари ривожига йўл очиб бергани кўриниб турибди. Бу эса ўз навбатида, ҳозирги замон муслмон кишиларининг замонавий турмуш тарзида кент тарқалган маданият намуналари ва санъат асарларига кенгрок дунёқараш билан ёндашиш, ўзига ёккан нарсадан эстетик завқ олиш, ёкмаган нарсаларга бағрикент муносабатда бўлиш, гўзалликни ҳар ким ўзича тушуниши, унинг турли кирраларини англаш, маданий савиянинг шаклланишида ҳар бир унсурнинг ўз ўрни борлигини англаб етишини талаб этади. Муслмон жамияти дид ва нафосатни, санъат ва маданиятни шакллантирувчи, муҳофаза этувчи, ривожлантирувчи, бошқаларга тарғиб этувчи ва бу борада ўрнак бўлувчи салоҳиятга эга жамият бўлиб келган ва шундай бўлиб қолиши керак.

ИСЛОМ ВА ЗАМОНАВИЙ ТИББИЁТТА ОИД БАЪЗИ МАСАЛАЛАР

Маълумки, сўнгги йилларда инсоният тиббиёт соҳасида катта ютуқларга эришди. Яқин-яқинларгача давоси йўқ деб ҳисобланган хасталикларни даволашнинг замонавий йўллари кашф этилди. Тиббиётдаги ривожланиш хануз давом этмоқда.

Даволашнинг янги услублари юзага келиши муносабати билан, муслмонлар орасида уларнинг жониз-ножонизлиги борасида саволлар пайдо бўла бошлади. Шу муносабат билан, замонавий олимлар, фикҳ академиялари мазкур масалаларни атрофлича ўрганиб чиқиб, аниқ фатволар чикартганлар.

Ислом динининг бош манбаи бўлиш Куръони каримда соғлиқни сақлаш борасида катор оятлар келган. Жумладан, Аллоҳ таоло инсонларни ўзларини ўлдиришдан қайтаради:

وَلَا تُلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ

«...ўз қўлларингиз билан ўзларингизни ҳалокатга ташламангиз!...» (Бакара, 195).

Даволанмаслик, тиббий муолажалардан воз кечиш эса бида туриб ўзи ёки фарзандини ҳалокатга олиб боришга тенгдир.

Маълумки, тана саломатлиги инсоннинг озғасига ҳам боғлиқдир. Куръон инсонларга пок, яхши нарсаларни тановул қилишни ўргатади:

﴿وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ وَخَلَقْنَاهُمْ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ وَرَزَقْنَاهُمْ مِنْ

- 118 -

الطَّيِّبَاتِ وَفَضَّلْنَاهُمْ عَلَى كَثِيرٍ مِمَّنْ خَلَقْنَا تَفْضِيلًا

«Батахки, Биз Бани Одамни азизу мукаарам қилиб қўйдик ва уларни қуруқлигу денгизда (улов-ла) кўтардик ҳамда уларни пок нарсалар ила ризклантирдик ва уни ўзимиз яратган кўп нарсалардан муғлақо афзал қилиб қўйдик» (Исро, 70).

Шунингдек, саломатлиқнинг гаровларидан бири бу покликдир. Ислом поклик дини бўлиб, бу борада Куръоннинг бир неча ўринларида сўз боради:

﴿يَا أَيُّهَا الْمُدَّثِّرُ * فُمْ فَأَنذِرْ * وَرَبَّكَ فَكَبِّرْ * وَشِيبَكَ فَطَهِّرْ * وَالرُّجْزَ فَاهْجُرْ

«Эй бурканиб ётган! Тур ва огоҳлантир! Ва Раббингни улуғла! Ва кийимингни покла! Ва азоб (сабабчиси)дан четлан!» (Муддассир, 1-5).

﴿لَمَسْجِدٌ أُسِّسَ عَلَى التَّقْوَى مِنْ أَوَّلِ يَوْمٍ أَحَقُّ أَنْ تَقُومَ فِيهِ رِجَالٌ يُحِبُّونَ أَنْ يَتَطَهَّرُوا وَاللَّهُ يُحِبُّ الْمُطَهَّرِينَ

«Албатта, биринчи кундан такво асосида қурилган масжидда турмоқлигинг ҳақдир. Унда покланишни севадиган кишилар бор. Аллоҳ эса покланувчиларни севадир» (Тавба, 108).

Мухаммад (соллаллоҳу алайҳи васаллам)дан саломатлик ва даволаниш ҳақида бир катор ҳадислар нақл қилинган. Жумладан, Расулulloҳ (алайҳис-салом) «Икки неъмат борки, кўпчилик инсонлар унинг қадрига етмайдишлар. У – хотиржамлик ва суҳат-саломатликдир», дедилар.

- 119 -

Пайғамбар (алайҳис-салом)дан Усома ибн Шарик (розияллоҳу анҳу) ривоят қилинган ҳадисда шундай дейилади: «Набий (алайҳис-салом)нинг олдига бордим. Саҳобийлар худди бошларига куш кўчиб тургандек (қимирламай, диққат билан) ўтиришар эди. Салом бериб, ўтирдим. Турли жойлардан ағриб-айтилар келишди ва: «Эй, Расулуллоҳ, даволанайликми?», дедилар. Улар: «Даволанишлар! Албатта, Аллоҳ таоло ҳар бир касалнинг давосини ҳам. Фақат қаршilik бундан мустаснодир», дедилар.

Шунингдек, у Зот нафакат соғлиқнинг қадрига етиш, балки, соғлиқни сақлаш йўллари борасида ҳам ўта фойдали маслаҳатларни бериб кетганлар. Натижада, мана бир неча юз йилликлардан бери, у кўрсатмалар «тибб ан-набавий» номи остида амал қилинмоқда ва замонавий тиббиётни хайрон қолдирмоқда.

Ҳадисларда саломатлиқнинг асоси тозаллик экани эътироф этилиб, «*Поқлик имоннинг ярмидир*», дейилади. Айни дамда, Расулуллоҳ умматларига соғлиқларини асраш учун бир қатор бошқа тавсияларни ҳам берганлар. Жумладан, кўп касалликлар нотўғри таомланиш натижасида келиб чиқишини ҳисобга олган ҳолда Пайғамбаримиз (алайҳис-салом):

«*Сизнинг орангизда менга энг севиқлигингиз оз овқатланиб, вази енгил юрадиганингиздир*».

«*Ҳамр (ароқ)дан сақланишлар, чунки у барча ёмонликларнинг қалтидир*».

«*Ҳар қандай маст қиладиган нарсани истеъмол қилишдан қочинг*», деб марҳамат қилганлар.

Айни дамда, баъзи ҳадисларда муайян касалликларни муолажа қилиш бўйича аниқ кўрсатмалар берилган:

«*Конингиз қайнаб ва айнаб кетиб, сизни ўлдирмаслиги учун оининг ўн беш, ўн олтиси, ўн тўққизи ёки йигирма биринчи кунда қон олдиришингиз лозим*».

«*Об-ҳаво ўта исиб кетса, қон олдиришлар, чунки бирортангизда қон қайнаши юз бермасин. Акс ҳолда, у ўлимга олиб келади*».

«*Хина билан бўянинг, чунки у ёшлигингизни, хуснингизни ва бел қувватингизни зиёда қилади*».

«*Агар беморнинг иштаҳаси бирор нарсани тусаб қолса, ўша нарсани топиб, едириб қўйинг*».

Шунингдек, Пайғамбар (алайҳис-салом) касалликларнинг тарқалиши олдини олиш борасида ҳам муҳим кўрсатмаларни берганлар:

«*Бир жойда вабо касали бор деб эшитсангиз, ўша жойга қирманглар. Агар сизлар яшаётган жойга вабо келса, ўша ердан қочиб чиқиб кетманг*».

«*Ҳар бир киши овқатланса, зўшт-ёғ доғини кетказиш учун кўлини ювсин*».

Демак, ислом дини кишиларнинг соғлиғига каттик эътибор беради. Чунки соғлиқ бўлмаса инсонга ибодат ҳам, риёзат ҳам, тирикчилик ҳам татимайди. Мавлӯмки, ислом шарияти асосан беш максатга дин, жон, ақл, насл, мол-мулк муҳофазасига йўналтирилган. Булар ичида мавзӯмизга тааллуқли бўлгани жон, ақл ва насл муҳофазасидир. Даволаниш

эса мазкур уч нарсанинг саломат бўлиши учун таъминлашга қаратилгандир.

Бугунги кунда мусулмонлар орасида асосан куйидаги масалалар бўйича саволлар юзата келмоқда:

1. Эмлаш (вакцинация)га муносабат.
2. Тана аъзоларини кўчириш.
3. Пластик жарроҳлик.

Исломда эмлаш (вакцинация)га муносабат.

Мусулмонлар орасида эмлаш, бошқа ном билан айтганда вакцинация борасида бир канча ихтилофлар юзата чикмоқда. Бир гуруҳ болаларни турли касалликларга қарши эмлашни ёқлаб чикса, бошқа тоифа эса, турли сабабларни кўрсатган ҳолда, бунга умуман қарши чикмоқда.

Ўрни келганда вакцинациянинг мазмуни ва тарихи ҳақида ҳам тўхталиб ўтиш лозим. Вакцинация бу, тирик организмга муайян касаллик микробларини заифлаштирган ҳолда киритиш орқали, унда мазкур дардга қарши иммунитетни шакллантиришдир. Эмлашнинг илк, содда кўринишлари қадимги Хитой ва Ҳиндистонда ишлатилгани маълум. Европада эса эмлаш бўйича илк тажриба 1796 йил Англияда Женнер исмли аптекачи томонидан амалга оширилган. Эмлашнинг бу тури «инокуляция» деб аталган.

XIX асрнинг охири чорагига келиб француз микробиологи Луи Пастер том маънодаги вакцинацияга асос солди. У махсус шароитларда турли касалликларнинг вирусларини заифлаштирган ҳолда илк эмлаш препаратларини иш-

лаб чикди. Дастлабки эмлаш ишлари асосан қорамолларда амалга оширилгани сабабли, Пастер ўз препаратларига лотин тилидан «сигир» деб таржима қилинадиган «вакцина» номини берди. Пастер 1881 йилда сибирь язваси, 1885 йилда эса кутуришга қарши вакциналарни ишлаб чикди.

Кейинчалик эмлаш дунёнинг бошқа мамлакатларига тарқалди. Бугун дунёнинг аксар мамлакатларида, хусусан, Ўзбекистонда болалар ҳалкаро стандартлардан келиб чиккан ҳолда, махсус тақвим асосида, бир кунлигидан бошлаб 16 ёшигача 11 босқичда, 8 хилдаги касалликка қарши вакцина билан эмланади. Булар сил, дифтерия, кўжйўтал, қокшол, қизамиқ, шол, тепки, гепатит В касалликларидир.

Бутунжаҳон Соғлиқни сақлаш ташкилоти маълумотларига кўра эмлаш натижасида ҳар йили дунё бўйича 3 миллион боланинг ҳаёти сақлаб қолинади. Яна 5-10 йилдан сўнг, энг замонавий препаратлар қўлланилиши билан бу рақам 8 миллионга кўтарилиши кўтилмоқда.

Тарихдан маълумки, вакциналар пайдо бўлмасидан аввал гўдақлар ўлими кўп бўлган. Улар бутунги кунда даволаниши оддий бўлган касалликлардан ҳам нобуд бўлганлар. Халқимиз орасида Пўлат, Турди, Умид, Умида деган исмларнинг кенг ёйилишига ҳам айнан чақалоқларнинг кўп вафот этиши сабаб бўлган.

Юқоридагилардан хулоса қилинса, эмлатиш болаларни турли касалликлардан асраб-авайлашда ўта муҳим аҳамият касб этади. Шундай экан, ундан

кўзланган максад ислом динининг юкорида зикр этилган асосий тамойилларига тўла мос келади.

Минг афсуски, бугун баъзи мутаассиб оқимлар, жоҳил кимсалар турли асоссиз маълумотларга таянган ҳолда эмлашдан воз кечмоқдалар ва бошқаларни ҳам тарғиб қилмоқдалар. Бундай эмлашни рад этувчиларни уч гуруҳга бўлиш мумкин. *Биринчи гуруҳ*, эмлашни Куръон ва ҳадисда буюрилмаган, Пайғамбар (алайҳис-салом) давларида бўлмаганлигини даъво қилиб, уни «бидъат» деб эълон қилувчилар.

Иккинчи гуруҳ, вакциналар таркибида исломда истеъмоли харом бўлган махсулотлар бор бўлгани сабабли уларни қабул қилиш мумкин эмас деб даъво қилувчилар. *Учинчи гуруҳ* эса, вакциналар инсон соғлиғига фойдадан кўра кўпроқ зарар келтиради, қаби гумонларни таркатувчилардир.

Қайд этиш жоизки, эмлашни бидъат деб ҳисоблаш жоҳилликдан бошқа нарсас эмас. Мазкур фикр тарафдорлари Жобир (розияллоҳу анҳу)дан ривоят қилинган куйидаги ҳадисдан фойдаланишга ҳаракат қилдилар:

«*Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам: «Албатта, энг содиқ Қалом Аллоҳнинг Қитобидир, энг яхши ҳудоят Муҳаммаднинг ҳудоятидир. Ишларнинг энг ёмони янги пайдо бўлганларидир. Ҳар бир янги чиққан иш, бидъатдир. Ҳар бир бидъат залолатдир. Барча залолат дўзахдадир», дедилар.*»

Шу ўринда «бидъат» сўзининг маъносига қисқача тўхталиб ўтишга ҳаракат қиламиз. «Бидъат» сўзи луғатда бир нарсани янгидан пайдо қилиш

маъносини, истилоҳда эса шаръий асосга эга бўлмаган амални жорий қилишни англатади. Опиша (розияллоҳу анҳу)дан ривоят қилинган ҳадисда Расулulloҳ (алайҳис-салом): «Ким бизнинг бу динимизда бўлмаган нарсани киритса рад этилади», дегарлар.

Ибн Ҳажар Аскалоний мазкур ҳадисни шарҳлаб, шундай дейдилар: «Бу – динни сохталаштириб, бузишдан асровчи ҳодислар жумласидан бўлиб, муҳим қоидага ўз ичига олган. Яъни, динга зид, унинг далолилари ва қоидаларига хилоф бўлган ҳар қандай бидъатни рад қилиш лозим эканлигини ифодалайди. Аммо динга зид бўлмаган, шунинг билан бирга, унинг асосларига таянган ҳолда кейинчалик динни ҳимоялаш учун жорий қилинган амаллар рад этилмайди».

Уламолар бидъатни икки қисмга бўлганлар: «бидъати ҳасана» (яхши бидъат) ва «бидъати саййиа» (ёмон бидъат).

Бидъати ҳасана деб, шаръий амалнинг очилишига, шу аслга таяниб, уни шакллантириш учун жорий қилинган кўшимча ишга айтилади. Диний илмлар ўргатиш учун алоҳида мадрасалар куриш, китоблар чоп этиш, масжидларга гилам солиш, мавлид ўқиш ҳамда касалликлардан даволаниш сингари дин асосларига зид бўлмаган ишлар бидъати ҳасана бўлади. Уларга амал қилиш жоиз ва у залолатга бошламайди.

Бидъати саййиа эса, шаръий аслга эга бўлмаган бирор нарсани жорий этиш ёки шаръий аслни хилоф равишда талкин қилишдир. Бу асосан эътиқод масалаларига тааллуқли бўлиб, шарият кўрсатган

эътиқоддан четга чиқиш, ақидавий масалаларда ғулувга кетишни англатади.

Инсониятга фойда келтирадиган фан техника ютуқларидан фойдаланиш ҳеч қачон муслмонлар томонидан қораланмаган. Ақсинча, ислом алломалари уларни ихтиро қилиш билан шуғулланганлар. Ибн Сино, Фаҳр ар-Розий, Ибн ал-Нафиз каби дунёга машҳур алломалар ҳам айнан ислом олами вакиллари ҳисобланиши фикримизнинг далили ҳисобланади.

Энди вакциналар таркибида турли истеъмоли тақиқланган моддалар мавжудлиги масаласига келсак, бу борада ҳам уламолар бир қатор фатволарни эълон қилганлар. Аввало, вакциналарнинг ҳаммасида ҳам чўчка ёки ит каби ҳайвонларнинг суяклари ёки тўқималари бўлмайди. Иккинчидан, бўлган тақдирда ҳам улар аслиятини йўқотгани сабабли фикҳда жоиз ҳисобланади. Бунни уламолар, худди туз қонига эшакнинг ўлиги тушиб кетишига киёслайдилар. Мавлӯмки, эшак гўшти ҳаром, у ўлик бўлса яна бунга ўлимтик ҳукми ҳам кўшилади. Бирок, туз ўз хусусиятидан келиб чиқиб ўлимтик танасини емириб ташлаб, унинг суяклари ҳам қолмаслиги ва тузга айланиб кетиш эътиборидан, уламолар мазкур қондаги туздан фойдаланишга руҳсат берганлар.

Вакцинанинг бола организмига салбий таъсири борасида шунини алоҳида таъкидлаш жоизки, кимёвий йўл билан ишлаб чиқилган барча дориларда у ёки бу даражада акс таъсир кузатилади. Бу эмланаётган бола организмнинг ўзига ҳос

хусусиятлари, аллергияга таъсирчанлиги каби ҳолатлардан келиб чиқади. Зеро, замонавий тиббиётда ҳам бундай вазиятларда эмлаш вақтинчалик ёки бутунлай тўхтатилади. Кўр-кўрона вакцинация амалга оширилмайди. Ислом шариатида эса фойдаси кўпроқ жихати олинади. Бу шариатда «аҳзу ахофи ад-дорорайн» (икки зарарли нарсадан енгилроғини танлаш), «дафъул мадорра» (зарарни даф этиш), «саддуз-зароий» (зарар нарсага олиб борувчи сабабнинг олдини олиш) каби категорияларда акс этади.

Бутунги кунда кўзга кўринган ислом уламолари ҳам эмлаш борасида тўхталиб, ҳатто, бу ишни диний амал – фарз даражасига кўтарганлар. Эмлатилмагани оқибатида касалликка йўлиққан фарзандларнинг ота-оналари гуноҳкор бўлишларини таъкидлайдилар. Шунингдек, уламолар вакцинацияга қарши чиққан баъзи сохта уламоларни жаҳолат ва таассубда айблайдилар.

Дунёдаги 500 дан ортиқ йирик муслмон уламоларини ўзида жамлаган «**Муслмон уламолари халқаро ассоциацияси**» ҳам 2011 йил апрель ойида бўлиб ўтган йиғилишида эмлаш борасида махсус фатвони чиқариб, бу амалиётнинг шаръан жоиз, яхши иш эканини таъкидлаган.

Тана аззоларини кўчириш. Тиббиёт эришган ютуқлар орасида бир тана аззоларини бошқасига кўчириш – трансплантация алоҳида ўрин тутади. Бутун мазкур амалиёт кўлланилиши натижасида юз минглаб одамларнинг ҳаёти сақланиб қолмоқда. Мазкур турдаги илк жароҳлик 1935

йили Украинанинг Херсон шаҳрида Ю.Вороной томонидан амалга оширилган.

Трансплантацияда тана аъзолари донорлардан олинади. Донор ўлик ёки тирик инсон бўлиши мумкин. Замонавий тиббиётда асосан бўйрак, жигар, юрак, суяк, орка мия, тери, ўпка ва кўз мутуз пардасини кўчириш кенг таркаган. Мазкур амалиётларнинг шаръий жиҳатдан жоиз ёки ножоиз экани борасида уламолар ўтган асрнинг 50-йилларидан бошлаб изланишлар олиб борганлар. 1967 йили Саудия Арабистонида кўз мутуз пардасини, 1982 йилда эса бошқа органларни кўчириш ҳақида фатво эълон қилинди. 1979 йили Кувайт, 1986 йили Сингапур, 1988 йили Ислом Фикҳи академияси, 1989 йили Ҳиндистон Фикҳи академиялари томонидан тананинг турли аъзоларини кўчириш борасида фатволар чиқарилди.

Умуман олганда, аксар ислом олимлари бир канча шартларга амал қилиниши ҳолатида ўликларнинг аъзоларини бошқа инсонга кўчириш мумкинлигини айтганлар. Мазкур шартлар каторида даволашнинг бундан бошқа йўли бўлмаслиги, донорнинг ўзи (ўлимидан олдин), кариндошлари (вафот этган бўлса) ёки масъул давлат ходими (ўликнинг кариндошлари аниқланмаса) руҳсати, жарроҳликни малакали табиблар ўтказиши, бу ишни тижоратта айлантириб юбормаслик, майитта тирикларга қилинган муомалани қилиш саналган. Марҳумларнинг тана аъзоларини кўчиришга қарши бўлган оз сонли олимлар ўликларга озор бериш, яъни уларга нисбатан кўпол муомалада бўлиш

мутлақо ман қилиниши ҳақидаги қуйидаги ҳадисни келтирадилар:

«Ўлик кишининг суягини синдириш тирикликда суягини синдириш кабиdur».

Бирок, аксар факихлар оддий ҳолатда мазкур ҳадисга амал қилиниши рост эканини, истисно ҳолатларида, инсон ҳаёти ҳал бўлаётган вазиятларда эса зарарни даф этиш қоидаcига амал қилинишини таъкидлаганлар.

Тирик инсонларнинг органларини кўчириш масаласида уламолар аввало беморни сақлаб қолиш учун донорнинг ҳаётий аҳамиятга молик аъзоларини кўчириб ўтказишни мутлақо тақиқлаганлар. Бўйрак, тери, жигар, орка мия каби ҳаётий аҳамиятга эга бўлмаган аъзоларни кўчиришга эса, бир неча шартлар асосида руҳсат берилган. Жумладан, даволашнинг бундан бошқа йўли бўлмаслиги, донорнинг розилиги (мажбурланмаслик), жарроҳликни малакали табиблар ўтказиши, донор ҳаётига ҳавф туғилмаслиги, бу ишни тижоратта айлантириб юбормаслик асосий шартлардан ҳисобланади.

Айни дамда, уламолар мусулмонларга ғайридин донорларнинг аъзоларини ўтказиш, мусулмонларнинг номусулмонларга тана аъзоларини беришлари, сунъий тана аъзоларини ўрнатиш ҳамда хайвонларнинг аъзоларини инсонга трансплантация қилишга ҳам руҳсат беришган. Барча ҳолатда юқорида санаб ўтилган шартларга амал қилиш зарурий ҳисобланади.

Пластик жарроҳлик. Мазкур атама юнон тилидаги «plastikos» сўзидан олинган бўлиб, «шакл

бериш» деган маънони билдиради. Мутахассислар пластик жарроҳлик тарихини милоддан 3000 йил олдин Мисрда пайдо бўлганини тахмин қиладилар. Милоддан аввалги 800-йилларда Ҳиндистон табиблари бурунни тиклаш технологиясидан хабардор бўлганлар. Замонавий пластик жарроҳлик эса милодий XIX асрдан бошланади. Бугунги кунда мазкур амалиётнинг 20 дан ортиқ турлари мавжуд. Муслмон уламолари пластик жарроҳликни амалиётларининг мақсадига кўра икки турга бўладилар. Булар:

1. Зарурат сабабидан амалга ошириладиган пластик жарроҳлик.

2. Ёўзаллашиш мақсадида амалга ошириладиган пластик жарроҳлик.

Биринчи турдаги амалиётлар яна икки – туғма ёки орттирилган нуқсонларни бартараф этиш мақсадидаги жарроҳликка бўлинади. Масалани чуқур ўрганиб чиққан ҳолда, муслмон уламолари зарурат юзасидан амалга ошириладиган ҳар қандай пластик жарроҳликнинг жойлиги ҳақида ижмо қилганлар. Бунга қуйидаги сабабларни келтирадилар:

Биринчидан, мазкур амалиётлар натижасида ҳам жисмоний ҳам маънавий зарар (нуқсон) бартараф этилади. Бу вазиятда эса «Ҳожат омавий ёки хусусий бўлмасин заруратга айланади», деган фикрий қоидага амал қилинади.

Иккинчидан, агар кишининг саломатлиги учун бошқа турдаги амалиётлар жойиз бўлса, нима сабабдан бу турдаги жарроҳлик жойиз бўлмасин. Ахир иккаласи ҳам зарарни даф этиш мақсадини қўзлаган-ку.

Учинчидан, мазкур турдаги амалиётлар Аллоҳ яратган нарсани ўзгартириш эмас, аксинча нуқсонга учраган аъзони ўз ҳолига қайтариш ҳисобланади.

Шунингдек, уламолар пластик жарроҳликнинг бир тури Расулulloҳ (алайҳис-салом) даврларида ҳам бўлганини таъкидлаб, Имом Термизий, Насоий, Аҳмадлар ривоят қилган қуйидаги ҳадисни келтирадилар:

«Абдуллоҳман ибн Торфадан ривоят қилинади. Унинг бобоси Арифжа ибн Асвад жоҳилият даврида бўлиб ўтган Қулоб воқеаси кунни бурундан яраланади. Шунда қумушдан бурун қилиб олувди, сасиб келди. Бас, Набий соллаллоҳу алайҳи-васаллам унга тилладан бурун қилиб олишни амр қиладилар».

Ёўзаллашиш мақсадида амалга ошириладиган пластик жарроҳлик борасида уламолар орасида ихтилоф мавжуд. Қарши тараф бу иш Қуръони карим оятлари ҳамда ҳадисларда зикр этилган «Аллоҳ яратган нарсани ўзгартириш» катеориясига тушишини айтиб, мутлақо тақиқлаганлар. Ўз фикрларини асослаш учун улар қуйидаги оят ва ҳадисларни келтирадилар:

وَلَا ضِلَّيْتُمْ وَلَا مَنِيْتُمْ وَلَا مَرِئْتُمْ فَلْيَتَّكِمِ الْإِنْعَامَ وَلَا تَمْرُقْتُمْ
فَلْيَعْبِرْنَ خَلْقَ اللَّهِ وَمَنْ يَتَّخِذِ الشَّيْطَانَ وَلِيًّا مِّنْ دُونِ اللَّهِ فَقَدْ خَسِرَ
خُسْرَانًا مُّبِينًا

«Уларни адаштирмаман, хом ҳаёлларига соламан, уларга амр қилсам, чорваларнинг қулоқларини кесарлар ва уларга амр қилсам, Аллоҳнинг яратганини ўзгартирарлар», деди. Кимки Аллоҳни қўйиб шайтонни дўст тутса,

батаҳқиқ, очик-ойдин зиёнга учрайдир»
(Нисо, 119).

Абдуллоҳ ибн Масъуд (розияллоҳу анҳу)дан
ривоят қилинади:

«Расулуллоҳ (алайҳис-салом)нинг қош терувчи ва
тердирувчиларни, чирой учун тишларни орасини
очтирувчи ва очувчиларни ҳамда Аллоҳ яратган
нарсани ўзгартирувчиларни ланглатганларини
эшитдим».

Иккинчи гуруҳ уламолар юқоридаги оят ва
ҳадисларни тан олган ниятни тўғри қилган ҳолда
бундай амалиётни амалга ошириш жоиз деган
хулосага келганлар. Ҷунончи, мазкур қараш
тарafdорларига кўра ислом дини кишиларга
ўзларига оро беришни тақиқламайди. Расулуллоҳ
(алайҳис-салом) бир қатор ҳадисларда «...Аллоҳ
тўзалдир, тўзаллиқни яхши кўради», деб айтганлар.
Хусусан, аёлларнинг ўз эрлари учун пластик
жарроҳлик амалиётини амалга оширишлари ва шу
орқали оилаларини мустаҳкамлашлари яхши иш
сифатида баҳоланади.

Барча олимлар қуйидаги мақсадларда пластик
жарроҳлик мутлақо ҳаром эканини таъкидлайдилар:

1. Ҳаром иш, фоҳишалик ва фуҷурни амалга
ошириш мақсадида.

2. Бировларни алдаш мақсадида (масалан, келин/
куёвга чиройли кўриниб, тегиб/уйланиб олиш учун).

Ҳумман олганда, тиббиётда янги масалалар
юзата келар экан, ислом олимлари ҳам тез орада
унга ўз муносабатларини билдириб келмоқдалар.
Бунда ижмоя ва кийс методлари асосий манба бўлиб
хизмат қилмоқда.

ИСЛОМ ИҚТИСОДИЯ ОИД АТАМА ВА ТУШУНЧАЛАР ИЗОҲИ

Ислом иқтисодиёти бозор иқтисодиёти, унинг
қонуниятлари ва унда кечаётган жараёнларни
инкор қилмайди, балки иқтисодни шариат
аҳкомлари асосида тартибга солиб, унинг маънавий-
руҳий жиҳатларига алоҳида урғу беради. Ҷунки
жамиятнинг барча қатнашчилари иқтисодий
муносабатларга киришишда тўғри ва ҳалол бўлиши
ислом иқтисодиётининг бош масаласи саналади.

Ислом иқтисодиёти молиявий муносабатларни
шариат аҳкомлари ва ҳалол-ҳаром тарозисига
қўйган ҳолда баҳолайди. Ислом иқтисодиётидаги
молия тизими ва молиявий муносабатларнинг
асосий жиҳати шундан иборатки, бунда ҳар
қандай молиявий муносабат исломий кўрсат-
малар доирасида бўлиши талаб этилади. Бунда
бозор иқтисодиётида бўладиган молиявий
муносабатлардан фарқланадиган айрим молиявий
муносабатлар мавжудки, булар ислом иқтисодиёти
қонуниятларига мос келмаганлиги боис, уларга
муқобил вариантлар ҳам ишлаб чиқилган. Қуйида
исломда молиявий муносабатларнинг асосий
бўғинини ташкил қилувчи қарз, савдо, инвестиция
ва шерикчилик каби фаолиятларнинг исломий
мазмунини ҳамда уларнинг моддий ва маънавий
томонларини очиб беришга ҳаракат қилинган.

Арбун (араб. – мақсад, хоҳиш, истак) – бунда
харидор савдонинг бошланишида савдо юришиб
кейтиши учун савдонинг бир қисминини олдиндан

беради, яъни бир нарсани сотиб олишга келишган харидор сотувчига унинг баҳосидан бир қисмини беради. Агар савдо юришиб кетса мазкур берилган маблағ савдонинг бир қисмига айланади. Агар харидор айниб қолса, мазкур маблағ ундан сотувчига ҳада бўлади. Бу савдони ханафий мазҳаби уламолари «фосид савдо» дейдилар. Ҳозирги уламолар Ислом Фикҳи Академиясининг хижрий 1414 санада Брунейда бўлиб ўтган йиғилишида бу савдони жоиз деган қарорни чиқартганлар.

Абдон ширкаги – ислом иқтисодиётидаги шерикчилик турларидан бири бўлиб, асосан, ишчиларнинг даромад топиш мақсадида ўзаро шериклашиб ишлаши тушунилади. Бунда бир хилдаги ёки турли касб эгалари бўлган икки киши, масалан, иккита дурадгор ёки битта дурадгор ва битта темирчи муайян ишни бажариш учун биргалашиб ишни қабул қилишади. Ишни бажариш жараёнида улар фойда ва зарарни тенг бўлишлари ёки келишувга қараб, бири кўпроқ, иккинчиси камроқ даромадни олиши мумкин. Асосийси, даромадни неча фоизини олса, зарар бўлиб қоладиган ҳолатда ҳам зарарнинг ҳам айнан шу фоизига шерик бўлади.

Айб (араб. – камчилик, нуқсон, иллат) – савдо молидаги нуқсон, камчилик маъносида ишлатилади. Бу айб туфайли молнинг қиймати пасаяди, харидор савдо молини харид қилишдан қўзлаган мақсадига тўлиқ етиша олмайд. Шунингдек, савдо молидаги айб харидорга савдо молини қайтариш ҳуқуқини ҳам беради. Айб икки хил кўринишда намоён бўлиши

мумкин: 1) сотувчи томонидан атайлаб қилиниши мумкин, масалан, сутта сувни аралаштириш каби. 2) табиий айб, масалан, сотиладиган ҳайвоннинг асовлиги, қар бўлиши, юк кўтаришга қодир бўлмаслиги каби. Савдо пайтида бу каби айбларни очик-ойдин айтиб сотиш лозим. Чунки молнинг айбини яшириб сотишдан қайтариш маъносидаги кўтлаб ҳадислар бор.

Байбул-ийна (араб. – айни нарсанинг савдоси) – ислом иқтисодиётида фосид савдолар таркибига қиради. Бу савдода бир киши харидорга ўз молини аста-секин тўлаш шарт билан маълум бир нархга сотади. Кейин худди шу молни харидордан яна ўзи арзонроққа дарҳол пулини бериб сотиб олади. Бунда айни бир нарсани бир киши ҳам сотмоқда, ҳам яна қайтиб сотиб олмоқда. Бу савдодан асосан бир кишига пул жуда зарур бўлганда фойдаланишади. Эътибор берилса, бу савдо эмас, балки бир кишига маълум қийматда қарзга пул бериб, кейин ортғи билан қайтариб олишдир.

Байбул музоъда (араб. – қимолшти савдоси, бошқа номи «байъу ман йазийд») – ислом иқтисодиётидаги савдо қилиш шаклларида бири. Ушбу савдони биз ҳозирги кунда қим олди савдоси кўринишида яхши биламиз. Асосийси, бунда савдога қўйиладиган нарса ҳаром нарса бўлмаслиги лозим. Ушбу савдонинг мумкинлигига ҳадиси шарифда далиллар мавжуд. Бу савдода барча иштирокчи-харидорлар сотилаётган нарсани олишга хоҳиш билдирадилар. Бу савдо тури бировнинг савдоси устига савдо қилиш ҳисобланмайди. Чунки бунда ҳали савдо битими

амалга ошмаган пайтда бошқа киши кўпроқ нарх билан савдо молини сотиб олишга ҳаракат қилади. Бу савдо кўпроқ кўчар ва кўчмас мулкнинг барча турларида амалга оширилади. Асосийси, қимомиди савдосини олиб борувчи даллол омонатли, содик, алдамайдиган ва сотилаётган нарсдаги айбони яширмайдиган киши бўлиши керак. У ўз хизмати учун, албатта, ҳақ олиши мумкин.

Байъул-му'ажжал (араб. – муддатли, тўлови кечиктирилган савдо) – сотиб олинган товар учун нархни кечиктириб тўлашга асосланган савдо шакли ҳисобланади. Бу савдо тури истом банклари томонидан кенг қўлланилади. Бунда банк ишлаб чиқарувчидан бирор маҳсулотни сотиб олади ва уни харидорга келишилган нархга ва муддатга сотади. Банк томонидан кўйилган нархнинг ичида банк олиши керак бўлган фойда ҳам бўлади. Харидор нархни келишилган муддатда тўлиқ ёки бўлиб-бўлиб тўлаши мумкин. Бу савдо тури муробаҳа савдосига ўхшайди.

Байъул-хиейр (араб. – ихтиёрли савдо) – савдо жараёнида сотувчи ёки харидорга ёки иккаласига бир йўла савдодаги маълум ҳолатларда муайян хатти-ҳаракатни амалга ошириш учун ихтиёр бериладиган савдо кўринишидир. Бунда савдо муносабатига киришувчи томонлардан бири муайян шартлар вужудга келганда савдони охиригача амалга ошириш ёки ундан чиқиш ихтиёрига эга бўлади. Ушбу савдонинг 3 хил кўриниши энг кўп тарқалган. Буларнинг биринчисида савдо муносабатига киришган томонларнинг бири ёки

иккаласи ҳам муайян муддат (ҳанафий мазҳабда 3 кундан ошмайди) ичида савдони амалга ошириш ёки тарқ этиш бўйича ихтиёрли бўладилар. Масалан, харидор «ушбу товарни бир кун ёки икки кун ёки уч кунлик ихтиёр билан сотиб олдим», дейди. Ёки сотувчи ҳам «бу молни сенга бир кун ёки ундан кўп муддатдаги ихтиёр менда бўлиш шarti билан сотдим», дейди. Белгиланган муддат ичида сотувчи ёки харидор савдони охирига етказиш ёки уни бўзиш борасида ихтиёрга эга бўладилар. Иккинчи кўринишида савдога кўйилган маҳсулот ёки унинг учун тўланадиган нарх(пул)даги айб туфайли сотувчи пулни ва харидор маҳсулотни қайтариш ёки ўзида олиб қолиш ихтиёрига эга бўладилар. Учинчи кўринишида харидор савдодан олдин маҳсулотни кўрмалан бўлади. Савдо молини кўрганда уни олиш ёки рад қилиш бўйича ихтиёрга эга бўлади.

Вазиа (араб. – арзон қилиб бериш, нархни тушуриб бериш) – маҳсулотни нархнинг таннарихидан паст нархга сотишидир. Бу фаолиятдан хозирги кунда кўпгина корхоналар бозорда ўз ўрнига эга бўлиб, рақобатбардош корхоналарни синдириш ёки бозорда харидорлигини йўқотган товарларни сотиш мақсадида фойдаланилади. Бу замонавий иқтисодиётда демпинг деб аталади.

Байъ (араб. – айирбошлаш) – савдо-сотиқ. Сотувчи ва олувчи келишган ҳолда товарни товар билан ёки пулга айирбошлашидир. Савдо ўтган замонга далолат қилувчи лафз ёрдамида тақлиф ва қабул билан ёки айирбошланадиган товарни бир-бирига бериш билан боғланади. Савдодан

мақсад кийматга эга бўлган ва фойдали молни ўзаро томонлар бир-бирига мулк қилиб беришдир. Замонавий иқтисодиётда савдо-сотиқ жараёнлари маълум бир шартлар билан чегараланмаган, сотувчи ва харидор ўзаро розилиги асосий шарт ҳисобланади. Ислом иқтисодиётида савдонинг бир қанча шартлари мавжуд:

1. Келишувчилар акли расо, муомалалага лаёқатли, яъни ҳақ ва ноҳақни ажратувчи бўлиши.

2. Савдо муомаласига киришувчилар 2 та ёки ундан кўп бўлиши.

3. Олди-бердига далолат қилувчи сўзларнинг бир-бирига эшиттирилиши, яъни икки томоннинг ҳар бири бир-бирига «сотдим» ва «олдим» лафзини эшиттириб айтиши.

4. Таклиф ва қабулнинг мувофиқ келиши, яъни сотувчи таклиф қилган нарсани олувчи қабул қилиши ёки олувчи таклиф қилган нарсани сотувчи қабул қилиши шарт. Масалан, сотувчи сотдим, деса, олувчи олдим, дейиши ёки олувчи олдим, деса, сотувчи сотдим, дейиши шарт. Агар таклиф ва қабул қарама-қарши бўлса, (савдо) боғланмайдди. Масалан, сотувчи сотдим, деса-ю, олувчи олмадим, деса ёки олувчи олдим деса-ю, сотувчи сотмадим, деса савдо бўлмайди.

5. Битим жойининг бирлиги, яъни сотиш ва сотиб олиш бир жойда бўлиши керак, акс ҳолда (савдо) бўлмайди.

6. Сотиладиган товардан одатда фойдаланиш мумкин бўлиши керак. Ўлимтик ва бир дона арпа,

бўғдой каби арзимас моллар (товар) савдоси яхши эмас, чунки булар мол ҳисобланмайдди.

7. Сотиладиган товар шариатда руҳсат берилган нарса бўлиши керак. Масалан, чўчка савдоси мумкин эмас, чунки шариатда ундан фойдаланишга руҳсат йўқ.

8. Сотиладиган товар маълум кишининг эгалигида бўлиши керак. Бирор бир кишининг ёки ўзининг эгалигида бўлмаган товарнинг савдоси мумкин эмас. Масалан, ердан бирор нарса топиб, унинг эгасини суриштирмай сотиб юбориш асло мумкин эмас.

9. Савдо пайтида сотиладиган товар мавжуд бўлиши шарт. Ўзи йўқ нарсани сотиш яхши эмас. Масалан, хайвон қорнидаги боласини сотиш мумкин эмас. Чунки, хайвон боласи туғилиши ёки ўлиб қолиши мумкин. Мабодо ўлмай қолса, бу нарса икки томоннинг жанжаллашувига олиб келиши мумкин.

10. Савдо пайтида сотувчи сотаётган нарасини харидор кўлига топиришига имконияти бўлиши шарт. Масалан, сувда сузиб юрган баликни, ҳавода учиб юрган қушни сотдим деб бўлмайди.

11. Сотилаётган товар эвазига тўлов сифатида бериладиган пул ёки товар кийматга эга бўлган мол бўлиши шарт. Масалан, ароқ, чўчка ёки амалда тўхтаган пул бирлиги каби кийматга эга бўлмаган нарсани тўлов сифатида бериб, савдони амалга ошириш дуруст ҳисобланмайдди.

Жазф (араб. – таваккал қилмоқ, ўйламасдан ҳаракат қилмоқ) – 1) улғуржи савдо. Ҳозирги пайтда кундалиқ ҳаётимизда кўп учрайдиган савдо

муомалаларидан биридир. Ушбу савдо турининг кент тарқалганига асосий сабаб, бу савдо муомаласида товарларни арзонроқ нархга олиш имкониётининг мавжудлигидир. Улғуржи савдо деб товарни кўриб, уни ўлчамай, тортмай, санамай тахмин билан сотишга айтилади. Жазафнинг (улғур савдо) қуйдаги шартлари мавжуд: битим тузиш пайтида ёки ундан олдин товарни кўриш мумкин бўлиши; савдо ҳар бир кўтарасига сотиладиган товарда бўлиши. Абу Ҳанифа (розияллоҳу анҳу) жазаф ўлчанадиган ва тортиладиган нарсалардан дуруст бўлади, дейди. Имом Абу Юсуф ва Имом Муҳаммад (р.а) бундан ташқари метрлаб ўлчанадиган (кийим-кечак, ер) миқдори бир-бирига яқин саналадиган (чорва) товарларда ҳам бўлаверди дейдилар. Фатво шунга бўлган, чунки бу одамларга енгилликлар тўғдиради.

Жуъла – (араб. – тўлов, мукофот, мукофот тарикасида бериладиган нарса) – бирор бир талаб қилинган иш (хизмат) учун иш бажарувчига қилган иши учун бериладиган мукофот. Бунда хизмат этаси (жаъил) унга керакли хизматни бажарган кишига мукофот беришини маълум қилади. Мисол учун, кишининг бирор нарсаси йўқолиб қолса, уни топган кишига мукофот беришини маълум қилади. Ислом банкларида эса жуъла банкнинг маълум бир хизматни бажариши борасидаги харажатлари ва комиссионлари сифатида талкин қилинади. Баъзи ислом банклари хизмат харажатларини кўшган ҳолда қарз беради. Ислом фикҳи академияси Кенгаши 1986 йил 11-16 октябр кунлари

Иордания пойтахти Аммон шаҳрида ўтказилган 3-йиғилишида Ислом банклари томонидан тақдим этиладиган қарзлар билан боғлиқ хизматлар учун харажатларни кўшишга рухсат бериш бўйича қарор қабул қилган. Мазкур харажатлар бўйича тўловлар ҳақиқий харажатлар доирасида бўлиши керак ва хизмат билан боғлиқ харажатлардан ортиқча тўловлар судхўрлик хусусиятига эга бўлганлиги сабабли ман этилади.

Закот (араб. – ўсмок) – покланиш. Бу беш ислом арконларидан биридир. У диний аҳамият касб этибгина қолмай, балки муҳим ижтимоий аҳамиятга ҳам эгадир. Бу бадавлат мусулмонлар мол-мулки, бойлиқларининг фақир мусулмонларга берилиши керак бўлган қисмидир (ҳақдир). Закот берилиши шарт бўлган мажбурий садақадир. У садақа бўлиб қолмасдан, балки ибодат ҳамдир. Ибодатни тарқ этишга бағоятга етган мусулмоннинг ҳаққи бўлмаганидек, закот бермасликка молу дунёси маълум миқдорга етган мусулмоннинг ҳам ҳаққи йўқдир. Закот беришнинг шартлари: бағоят ёшига етган ва ақлу ҳуши жойида бўлиши, мусулмон бўлиши, ҳур ва озод киши бўлиши, нисоб миқдорига етган жамғарма мол-дунёга эга бўлиши лозим. Қуйдаги моллардан закот бериш лозим: тилла, қумуш, қоғоз пуллар; савдо моллари; чорва моллари; ердан олинган ижара пули; меваги дарахтларнинг ҳосили; ер ости бойликлари ва хазиналари.

Ижара (араб. – рағбатлантирмоқ, ҳақ тўламоқ) – ижарага бериш, ижара ҳақи. Маълум бир кўчмас мулк ёки буюмни келишилган ҳақ эъвазига, яъни

пул ёки ўзининг жинсдоши бўлмаган нарсаса муайян муддатга фойдаланиш учун беришдир. Ижара ҳам савдо-сотик каби муомалада кўп учрайдиган иқтисодий фаолият турларидан биридир. Савдо-сотикдан ижаранинг фарқи шундаки, ижара вақтинчалик, савдо доимийдир, чунки унда товар бир томондан иккинчи томонга берилиши билан бирга мулкка эгалик ҳам тўлиқ бошқа одамга ўтади. Ижара ўзаро фойдали савдо турларидан бири ҳисобланади. Ислом иқтисодиётида ижаранинг шартлари:

1) Ижара битими акли заиф, ёш бола каби бу муносабатга киришиш шартини бажара олмайдиган кишилар томонидан тузилмайди.

2) Ижарага берувчи активни ижарага олувчига бериш имкониятига эга бўлиши керак.

3) Аллоҳ таоло томонидан фақат ўзи бажариши шарт бўлган фарз ва вожиб каби амалларни бажартириш учун ҳеч кимни ижарага ёллаб бўлмайди.

4) Томонлар розилиги.

5) Муддат аник кўрсатилиши лозим. Бозор иқтисодиётида ижара бирор бир активга эга бўлган шахс маълум бир ҳақ эвазига иккинчи томонга активни муайян муддат ва маълум киймат учун фойдаланишга беради. Ижарада барча эгалик ҳуқуқи мажбуриятлари актив эгаси зиммасида бўлади, бироқ ундан фойдаланиш мажбуриятлари ижарага олувчига юкланади. Масалан, А шахс бирор уйни В шахсга ижарага берди. Бунда уйга эгалик ҳуқуқи билан боғлиқ солиқларни уй эгаси – А шахс тўлайди,

сув, электр ва уйдан фойдаланиш билан боғлиқ бўлган барча харажатларни В шахс – ижарага олувчи тўлайди. Ижарага берувчи ижарага олувчидан ҳар қандай эътиборсизлик ва эҳтиёткорсизлик туфайли юзага келадиган зарарлар учун компенсация ундириши мумкин. Ижарага берилаётган товарнинг риски ижара муддати давомида ижарачининг ўзида қолади, шу маънода ҳар қандай йўқотиш, зарар ижарага берувчининг ҳисобида бўлади.

Мудораба (араб. – шартнома тури) – бу бир томоннинг капитал ва иккинчи томоннинг эса ўз қобилияти, маҳорат ва меҳнатини ишлатиб ҳалол фойда топиш ва уни олдиндан келишилган нисбатларда тақсимлаш мақсадида тузилган ўзаро ҳамкорлик (акди) шартномасидир. Оддийгина қилиб айтганда сармоядор ва тадбиркор ўртасидаги келишувдир. Бу фаолиятда иштирок этувчилар қуйидагича номланади:

Капитал эгаси – Раббул мол;

Бошқарувчи (иш юритувчи) – Мудориб;

Капитал – Раъсул мол. Ҳозирги кунда тадбиркорлик қобилиятига эга жуда кўп инсонлар топилади. Улар ўз тадбиркорликларини бошлаши ва кенгайтиришлари учун пул маблағи етишмайди. Аммо иқтидор ва қобилият етарли бўлади. Бу ҳолатда улар маблағга эга бой кишилар билан келишиб, ўзаро келишувда шерикчилик фаолиятини бошлашади. Мудораба молиявий муносабатларда рибодан чекланишга қаратилгандир. Молиялаштириш усули мудорабага шаръий далил сифатида "Бакара" сурасининг 198-ояти ва "Музаммил"

сурасининг 20-ояти келтирилади. Мудораба молияшнинг қадимий кўринишларидан бўлиб, ислом тарқалмасидан илгари араб тижоратчилари ўртасида кенг тарқалган иқтисодий фаолият тури ҳисобланган. Мудораба мақкалик арабларга жуда қулай ҳисобланган, чунки ушбу шаҳар қарвон йўлларининг чорраҳасида жойлашган эди. Мақкалик тадбиркорлар ёз фаслида турли маҳсулотлар сотиш учун Сурияга, кишда эса Яманга сафар қилишарди. Улар ўз уйларидаги товарларни сотиб, қайтаётганларида эса мамлакатларида танқис бўлган маҳсулотларни харид қилишар эди. Қарвон савдолари ташкил этилганда мақкалик тадбиркорлар ушбу қарвонларга кўшилиб сафар қилганлар ёки тижорат ишларини юритувчи бир ёлланма ишчини юборганлар. Улар ўз товарларини сотиб, ўз ватанларига қайтганларида «савдо баланси» тузилиб, фойда-зарар ҳисоб-китоб қилина эди. Ислом тарихидан ҳам маълумки, Пайғамбаримиз (алайҳис-салом) пайғамбарликдан олдин Ҳадича (розияллоҳу анҳу) онамизнинг капитали билан мудориб сифатида Сурияга бориб, тижорат билан шуғулланганлар ва кейинчалик бу борада оят ҳам нозил бўлган. Мудораба иккига бўлинади.

Мутлақ мудораба (араб. – эркин шартнома) – ҳеч қандай замон, макон ёки сотиш турлари билан чекланмасдан амалга ошириладиган мудораба.

Муқайяд мудораба (араб. – жой шартномаси) – маълум бир макон, замон, товар тури, аҳоли тури ёки сотиш тури билан чекланган мудораба. Бунга мисол қилиб ислом тарихидаги арабларнинг ёзда Сурияга,

кишда Яманга савдо қилишларини кўрсатишимиз мумкин. Чунки мудораба шартномалари маълум бир муддатга тузилади.

Мушорака ёки ширка (араб. – шерикчилик) – шерикчилик. Икки ёки ундан кўп шахсларнинг бир лойиҳа остида сармов ва меҳнатининг жамланиши, фойдани бўлиш мақсадидаги битим ҳисобланади. Бунда фойда шартномада келишилган улўшда тақсимланади, зиён эса икки томоннинг капиталга қўшган улўшига пропорционал (мутаносиб) тарзда бўлинади. Ислом тарқалишининг энг содда усулларида араблар молиялашнинг энг содда усулларида фойдаланганлар. Мухаммад (алайҳис-салом) хижрат қилганидан сўнг муҳожирлар (бирга сафар уюштирилганлар) ва ансорлар (ёрдамчилар) ўзаро биродар деб эълон қилинган. Шўнга мувофиқ, улар бир-бирлари билан мушоракада иштирок эта бошлаганлар. Мушорака муносабати шаръан жоиз саналади ва унга Қуръони қаримдан «Албатта, Аллоҳ сизларга омонатларни ўз аҳлига эриштиришни ва агар одамлар орасида ҳукм қилсангиз, адолат ила ҳукм қилишни амр қилади. Аллоҳ сизларга қандай яхши вайда қилур, албатта, Аллоҳ эшитгувчи ва кўргувчи зотдир», (Нисо, 58-оят) ояти далил сифатида келтирилади. Мушорака бир неча турларга бўлинади:

Биринчи турида икки ва ундан ортиқ киши бирор бир мулкка шериклашиб эга бўладилар. Масалан, биргалашиб автомобил олиб ижарага бериб кўйишади. Бунда эгаллик фоизи турлича бўлиши мумкин. Асосий талаблардан бири,

эгаларидан бири иккинчисининг рухсатисиз мулкни ишлата олмайди.

Иккинчи турида эса шериклар бир хил миқдорда капитал ҳиссага эга бўладилар, маъсулият жихатидан ҳам тенг ҳуқуқли саналади. Натижада эса фойда ва зарар тенг тақсимланади. Шериклар бошқа бир шериги номидан бизнес бошқарувини юритиши мумкин.

Учинчи турида шериклар сармоя ҳисобидан бир хил уллушта эга бўлишларига қарамай бизнес бошқарувида маъсулият даражаси турлича бўлади. Шу сабабдан, фойда турлича тақсимланиши мумкин. Агар битим зарар билан ниҳоясига етса, қолган маблағ шерикчиликдаги уллушта қараб бўлинади. Мушорақанинг бу тури ҳар қандай савдода шерик бўлиш бўлиб, бирининг кўшган моли иккинчисиникидан ортиқроқ бўлиши мумкин. Шу билан бирга иккаласининг кўшган моли баробар бўлиб, фойдаси биргата кўп, биргата кам ҳам бўлиши мумкин. Аммо кўп мол кўшгани асосий меҳнатни ҳам қилган бўлса, ушбу шерик фойданинг кам қисmini олмоғи яхши эмас.

Тўртинчи турида эса икки ва ундан ортиқ киши бирор бир ишни бажаришда шерик бўлишади. Шериклар ишлаган ҳақларини тенг оладилар. Ишни тенг қилса ҳам, ўзаро келишган бўлишса, биттаси иш ҳақини кўпроқ олиши мумкин. Ҳатто ишни биттаси бажарса ҳам иш ҳаққи қандай келишилган бўлса, шундайлигича қолади. Шу сабабли бири иккинчисидан ишни талаб қилиши мумкин, агар ишламаса, мушорақа ботил бўлади. Агар шериклар бирга ишлагга келишиб олишганидан сўнг

шерикларнинг фақат биттаси ишни қабул қилиб олса, ишни бажариш иккаласига ҳам лозим бўлади.

Музораъа (араб. – эжмок, ўтказмок, парвариш қилмок) – эжмок, ўтказмок, парвариш қилмок. Ҳозирги кун нуқтаи назаридан ҳам ҳар бир мамлакат иқтисодиётида қишлоқ хўжалиги, унда етиштириляётган маҳсулотлар ва уларнинг экспортбўлиги каби масалалар муҳим саналади. Айрим мамлакатлар иқтисодиётининг асосий салоҳияти қишлоқ хўжалигига таянади. Қишлоқ хўжалигидаги шериклик тури музораъа муносабатидир. Музораъа шерикчилиги асрлар мобайнида инсонлар ўртасида амалиётда қўлланилиб келинмоқда. Асосан ислом дунёсининг Нил дарёси атрофидаги мамлакатларда, хусусан, Судан давлатида кўп татбиқ этилган. Жамиятда баъзи инсонлар ерга эга бўлишлари, лекин унда меҳнат қилиб самарали фойдалана олмасликлари мумкин. Шунинг учун ислом дини бу каби ҳолатнинг ечимини топиш мақсадида музораъага рухсат берган. У сабаб инсонлар бир-бирларига нисбатан ёрдамлашган ва ўртада меҳр-муҳаббатнинг юзага келишига сабаб бўлган. Музораъада бир томон ер берса, иккинчи томон меҳнат қилиб ушбу ерда уруғ экиб, ҳосил олади. Музораъанинг шаръийлигига бир қанча далиллар келтирилган, улардан баъзиларини кўриб ўтамиз. Пайғамбаримиз (алайҳис-салом) Хайбар ерини фатҳ қилганларидан сўнг, у ерда яшовчи яҳудийлар етиштирилган маҳсулотнинг бир қисmini бериш эъзизига ерни ишлатиб туришларини Пайғамбаримиз (алайҳис-салом)дан илтимос

киладилар. Пайғамбаримиз бунга рози бўлиб ўзаро музоараъа шартномасини тузадилар.

Пайғамбаримиз Мадинага хижрат қилганларида у ерлик ансорлар билан ҳам музоараъа шерикчилигини амалга оширганлар. Музоараъани амалга ошириш шартлари:

- ернинг экин экиш ва фойдаланиш учун ярокли бўлиши;
- томонларнинг шартнома тузишга лаёқатли бўлишлари;
- шерикчилик муддати белгиланиши;
- уруғнинг кимдан бўлиши аниқлиги;
- ер эгаси;
- ерда меҳнат қилишда қатнашмаслиги;
- ҳосилни етиштириб тақсимлангунча шерик бўлиш.

Мукояда (араб. – бартер) – товарнинг бошқа бир товарга айир бошланишидир. Бозор иқтисодиётида бу савдо тури бартер деб номланади. Савдонинг бу туридан қадимги даврда кенг фойдаланилган бўлиб, пул сифатида қоғоз ва танга пуллар муомалага киритилмаган даврдан аввал товарга эҳтиёжманд бўлган шахс ўз товарини бошқа товарга айирбошлаш орқали савдо қилган. Шунингдек, баъзи бир қийматга эга бўлган товарлар ҳам пул вазифасини бажарган. Ушбу товарлар бошқа товарларга кенг доирада алмаштирилган. Ҳозирда қоғоз пуллар мавжуд бўлгани учун савдонинг бу туридан кенг доирада деярли фойдаланилмайди.

Икола (араб. – қайтариш) – шариатда икки томон розилиги билан савдо битимини беқор қилиш,

узиш маъноларини билдиради. Иколада харидор берган пулини сотувчига қайтариб беради. Савдо жараёнида берилган пул миқдорини айнан қайтариб бериш зарур. Ҳозирги кунда маълум бир сабабларга кўра, сотувчи ёки харидор тузилган савдони бузиши мумкин. Икки томон рози бўлса, савдони бузиш яъни икола мумкиндир. Бу савобли, мустахаб ишдир. Имом Байҳакий ривоятда, Абу Ҳурайра (розиллоху анҳу) дан: Пайғамбар (алайҳис-салом): «Кимки пушаймон бўлиб, ўз савдосини беқор қилса қиёмат куни Аллоҳ унинг хатосини авф этади, деганлар. Яна бир ҳадиси шарифда Пайғамбар (алайҳис-салом): «Кимки савдода ўз мусулмон биродарига қайтариш қилса, Аллоҳ унинг гуноҳларини қиёмат кунинда қайтариш қилади (яъни авф этади)» деганлар (Абу Довуд ривоят). Харидор сотиб олган молини йўқотиб қўйса, иқолани амалга ошира олмайди.

Истисмор (араб. – самара бермоқ, фойдаланмоқ) – 1) инвестиция қилиш, сармояни йўналтириш; 2) тасарруф этиш. Истилоҳий маъноси киши ўз маблағидан (моли) яхши йўл билан олиб ўстириши. Бозор иқтисодиётида ишлатиладиган инвестиция категорияси XX асрга келиб пайдо бўлган янги иқтисодий категория ҳисобланади. Истисморда инвестиция қилинаётган маблағ борасида келишилган бўлиши, шунингдек, инвестиция сармоя эгаси руҳсат берган тармоқларга йўналтирилиши лозим.

Муробаха (араб. – мол ёки кимматбаҳо қоғозлар нархини сунъий равишда оширмоқ) – сотувчи маҳсулотнинг устига устама, яъни фойда миқдорини

қўйиб, унинг миқдорини айтиб сотиши. Ҳозирги кунда кенг даражада амалга оширилаётган савдо тури ҳам шундай, яъни сотувчи маҳсулотга фойдасини қўйиб сотади.

Сарф (араб. – ўтказмоқ) – 1) қайтариш, 2) сарфлаш, 3) зиёда. Пул алмаштириш – пулни пулга айирбошлаш савдоси. Шарият истилоҳида томонларнинг олтин ва кумуш каби доимий қийматга эга бўлган нарсаларининг савдоси сарф савдоси ҳисобланади, аммо ушбу савдога бутунги кунда инсонлар қўлида муомалада бўлган қоғоз пуллар (сўм, доллар, евро ва ҳоказоларнинг) савдоси ҳам қиради. Ҳозирги кунда бу савдо туридан кенг доирада фойдаланилади. Турли давлатларга тегишли бўлган пуллар турли мақсадларда ўзаро алмаштирилади. Замонавий иқтисодиётда сарф савдосининг қатъий бир белгиланган шартлари мавжуд эмас. Ислом иқтисодиёти нуктаи назаридан сарф савдосида турли мамлакатларнинг пуллари алмаштирилаётган бўлса, улар қўлма қўл, бир вақтда алмаштирилиши лозим, яъни бутун долларни олиб, эртага сўмни олиб келаман дейиш мумкин эмас. Бир хил турдаги пуллар алмаштирилганда эса улар тенг бўлиши лозим. Масалан, битта беш минг сўмликни олтига минг сўмликка алмаштириб бўлмайди. Аммо маълум бир қийматдаги пул янги чикканида бу ҳолат бўлиб туради. Сарф савдосини жамиятимизнинг ҳар бир жабҳасида кўришимиз мумкин. Жумладан, давлат билан шахс, фирма ва компаниялар, корхона ва ташкилотлар каби доимий равишда ўзаро молиявий муносабатларни

юритувчилар кундалик ҳаётида бундай савдо билан шўғулланадилар. Шунинг учун ҳам муслмонлар орасида бу масалани яхшироқ ўрганиш эҳтиёжи мавжуд. Чунки, ўзгалар ҳақига рияз этиш, ҳар қандай молиявий муомалада хиёнат қилмаслик Аллоҳ таолонинг буйруғидир.

Салам (араб. – тинчлик) – пулни олдидан бериб, товарни кейин сотиб олишдир. Имом Қудурийнинг таърифига кўра, салам деб икки айирбошланадиган нарсанинг бирини аввал беришга айтилади. Ушбу савдо кўпроқ кишлоқ ҳўжалигида қўлланилади. Деҳқонлар ҳосилни етиштириш учун етарли пул маблағига эга бўлиши учун ушбу савдо турига руҳсат берилган. Маълумки, баҳорда ҳосил энди экилаётганда деҳқонларга маблағ керак бўлади, аммо ҳосил кузда пишади. Баҳорда деҳқонларга уруғ ёки ҳосилни етиштириш учун керак бўладиган бошқа нарсаларни сотиб олиши учун харидордан ҳали ҳосил пишмасдан маҳсулот учун ҳақнинг маълум бир қисминини ёки ҳаммасини олади. Фақат ушбу савдода сотиладиган нарсанинг жинси, сифати ва миқдори маълум бўлиши шарт. Саламда алданиш, ёлғон йўқ, чунки товарнинг сифати, белгиланган вақтда товарни харидорга топшириш кафолати ва ўша топширишнинг имкони борлиги алданиб қолишни кетказади ёки уни қамайтиради. Салам битими ёлғон савдодан йироқдир. Жумҳур уламолар: салам битимида ёлғон аралашади, дейдилар, чунки харидор товарни битим тузилаётган пайтда кўрмайди, текшира олмайди. Лекин зарурат учун, яъни одамларга енгиллик яратиш, уларни қийин

аҳволдан чиқариш учун салам битими шариятда руҳсат этилади. Чунки олувчига шопилинч бўлмаса ҳам товар керак, сотувчига товари пишмай пул керак бўлиши мумкин. Мана шунинг учун ёлгонни камайтириш мақсадида ислом салам битимида ўз шартларини қўйди, жумладан, товарнинг жинси, сифати, миқдори, муддатини белгилади. Битим имзолангандан сўнг сотувчи олувчига келишилган пулни кечиктирмай тўлиқ бериши, сотувчи олувчига пишган товарни зудлик билан топшириши шарт. Шунингдек, битим тузилгандан сўнг топшириш вақтида сотувчи товар пулини олувчига қайтариб бериши тўғри эмас. Абу Ҳанифанинг фикрича, агар пулнинг бир қисми сотувчига берилган бўлса, ўша берилган пул баробаридаги товарда салам битими бўлган бўлади ва сотувчи харидорга берилган пул баробаридаги маҳсулотни беришга мажбур бўлади. Саламда сотиладиган маҳсулотнинг вазни, миқдори маълум бўлиши шарт. Ўлчаб ёки санаб бериладиган нарсанинг сифати ва кўриниши белгиланган шартга кўра бўлиши лозим. Килолаб ўлчанадиган нарсани салам қилиш мумкин. Маълум сондаги ғишт ёки тухумнинг сифатини баён этиш шарти билан салам қилиш мумкин. Мева ёки хурмо дарахтининг меваси тулмагунча салам қилиш яхши эмас. Ҳанафий мазҳабига кўра, хайвон ҳар қандай бўлмасин, унда салам мумкин эмас. Шунингдек, суяк аралаш гўштда ҳам салам мумкин эмас, чунки гўштининг семиз ёки ориқлиги, суяги кўп ёки камлигини билиш қийин. Шунингдек, суяксыз гўштда ҳам салам мумкин эмас. Чунки, бунда гўштининг семиз ёки

озғинлигини билиш қийиндир. Имом Юсуф, Имом Муҳаммад ва бошқа мазҳаб вакиллари: гўштининг аник сифатларини айтиш шарти билан салам қилиш мумкин, деганлар. Салам савдоси замонавий иктисодиётда фьючерсга тўғри келади.

Эҳтикор (араб. – сотиб олиб йиғиш) – ушлаб туриш. Турли йўللار билан бир хил савдо молини эгаллаб олиб нархни оширишга уринишга айтилади. Муъаммар (розияллоҳу алайҳу)дан ривоят қилинади: Набий солаллоҳу алайҳи васаллам: «Ким эҳтикор қилса, ўша хатоқордир» дедилар. Ҳозирги кунда эҳтикор монополияга тўғри келади. Монопол корхоналар ҳам турли йўллار билан нархларни сунъий тарзда ошириш, бозорда факат ўз молини қолдириб, у молни қандок бўлишидан қатъи назар энг юқори нархда сотишга ҳаракат қилишади. Шу сабабли бутун дунёда монопол корхоналар фаолиятига қарши антимонопол фаолияти юритилади. Ислом иктисодиётида уч ҳолатда маҳсулотни ушлаб туриш эҳтикор ҳисобланмайдиган: ўзи етиштирган нарсани, қайта сотиш учун эмас, ўз эҳтиёжи учун сотиб олган нарсани ҳамда бошқа юртдан сотиб олиб келинган нарсани маълум бир вақт бозорда сотмасдан ўзида ушлаб турса.

Қарз (араб. – бўлак) – 1) бўлак-қарз беришчи кишига тегишли мол-мулкнинг бир қисмидир; 2) бу муайян нарсани айнан шу миқдорда қайтариб бериш шарти билан иккинчи шахс тасарруфига бериш. Истилоҳий маънога кўра, қарз бу маълум бир мол-мулкни худди шу миқдорда (кўринишда) қайтариш шарти билан бериш ёки бошқа ибора

билан айтганда, қарз – маҳсус бир келишувки, унда бир шахснинг бошқа бир шахсга худди шу миқдорда қайтариш шарти билан маълум (муайян) мол-мулкни бериши. Қарз ибораси диний адабиётларда Аллоҳ ризосини тилаган ҳолда мухтожларга ҳеч бир эвазсиз ва қайтариб бериш шарти билан қилинадиган ёрдамдир, деб эътироф этилади. Пайғамбаримиз (алайҳис-салом) ҳар бир садақага ўн баробар, яхши ният билан берилган қарзга эса ўн саккиз баробар савоб берилишини айтганлар (Ибн Можа ривояти, садақа боби, 19-ҳадис). Шунингдек, қийин аҳволда қолган кишига қарз берган муслмонга қарз ўзига қайтиб келгунга қадар ҳар қуни савоб ёзиллишини Аллоҳ таоло ваъда қилган (Ибн Можа ривоят қилган, садақа боби, 4-ҳадис). Белгиланган муддатда қарз берувчи томон берилган миқдордаги маблағни талаб қилиш ҳужукига эга, чунки қарз – бу шартнома, келишув бўлиб, берилган мол-мулк ўз эгасига қайтариллиши лозим. Шунинг учун қарз тўлиғича муддати келиши билан дарҳол қайтариллиши лозим, чунки белгиланган муддат орта ёки олдинга сурилиши билан қарз миқдори ўзгариб қолмайди. Ислом иқтисодиёти ва бозор иқтисодиётига кўра маълум муддатга берилган қарз, унинг муддати тугамасдан талаб қилилиши мумкин эмас.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президентининг мавзуга доир асарлари

1. Каримов И. Юсак маънавият – енгилмас куч. – Тошкент: Маънавият, 2008. – 176 б.
2. Каримов И. Ўзбек халқига тинчлик ва омонлик керак. – Тошкент: Ўзбекистон, 2013. – 36 б.
3. Каримов И. Она юртимиз бахту иқболи ва буюк келажаги йўлида хизмат қилиш – энг олий саодатдир. – Тошкент: 2015. – 304 б.

Асосий адабиётлар

4. Қуръони қарим маъноларининг таржима ва тафсири / Таржима ва тафсир муаллифи Абдулазиз Мансур. – Тошкент: «Тошкент ислом университети» нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2014. – 624 б.
5. Абу Лайс Самарқандий. Тафсир. Али Мухаммад Муавваз, Одил Аҳмад, Закариё Нутийлар таҳрири остида. – Байрут: Дорул кутубил илмийа, 1993. Ж.2.
6. Абдулмуъти Байомий. Ал-ислам ва-д-даъва ал-маданийа. – Кохира: Дор ал-Хилол.
7. Абул-Муъин ан-Насафий. Табсира тул-адилла. // Мухаммад Анвар таҳрири остида. – Кохира. Ал-Азхар университети, 2011 й. Ж.2.
8. Абул-Муъин ан-Насафий. Баҳрул-калом // Валиюддин Мухаммад Солиҳ Фарфур таҳрири остида. – Дамашк: Дорул-Фарфур, 2000 й.

9. Ваҳбат аз-Зухайлий. ал-Фикҳ ал-исломий ва адиллатуҳу. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмийа, 1997. 2-жилд.

10. Диний бағрикентлик ва мутаассиблик: (юз савопга-юз жавоб) / Масъул муҳаррир О.Юсупов. – Тошкент: «Тошкент ислом университети» нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2009. – 156 б.

11. Диний экстремизм ва терроризмга қарши курашнинг маънавий-маърифий асослари. Ўқув қўлланма. / Масъул муҳаррир А.С.Очилов. – Тошкент: «Тошкент ислом университети» нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2009. – 246 б.

12. Диний мутаассиблик: моҳият, максадлар ва олдини олиш йўллари / Ҳасанов А., Юсупов О, Шермухамедов К., Фафуров У., Каримов Ж. – Тошкент: Мовароуннаҳр, 2013. – 160 б.

13. Ислом ниқоби остидаги экстремистик ва террорчи уюшмалар (Маблумотлар тўплами) / Шермухамедов К., Каримов Ж. Тошкент ислом университети Исломунослик илмий-тадқиқот маркази. – Тошкент: «Мовагошпаһ» нашриёти, 2014. – 160 б.

14. Комилов К., Ҳасанбоев Ў., Хошимов Н. Диний экстремизм ва халқаро терроризм – жамият тараққиётига таҳдид. (Маърифий-услубий қўлланма). – Тошкент: «Тошкент ислом университети» нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2009.

15. Кремер Г. Ислом – дин ва давлат: исломда дин, ҳуқуқ ва сиёсатнинг ўзаро муносабати // Ислом ва дунёвий-маърифий давлат / масъул муҳаррир З.Мунавваров. – Тошкент: Имом ал-Бухорий халқаро жамғармаси, 2003. – Б. 60.

16. Мотуридий. Таъвилот аҳлис-сунна. // Маждий Босалум таҳрири остида. – Байрут: Дорул кутубил илмийа. 2005.

17. Мотуридий. Китоб ат-тавҳид // Бакр Тўбол ўғли ва Муҳаммад Оруж таҳрири остида. – Байрут: Дор Содир, – Истамбул: Иршод. 2003.

18. Одилонова Ш. «Оммавий маданият» таҳдиди. – Тошкент: Муҳаррир, 2010.

19. Окилов С. Мовароуннаҳрда мотуридия таълимотининг шаклланиш тарихи – Тошкент: «Мовагошпаһ», 2012. – 185 б.

20. Тулепов А. Ислом ва ақидапарасти оқимлар. Тўлдирилган нашр. Масъул муҳаррир Шайх Абдулазиз Мансур. – Тошкент: Шарк, 2014. – 536 б.

21. Тулепов А. Интернетта ин курган «ўғримчаклар». – Тошкент: Мовароуннаҳр, 2014. – 80 б.

22. Шайх Сайид Абдулқодир Гийлоний. Сиррул асрор. – Тошкент: Мовароуннаҳр. 2015.

23. Ҳасанбоев Ў. Ўзбекистонда давлат ва дин муносабатлари: диний ташиклотлар, оқимлар, мафкуравий курашнинг долзарб йўналишлари. – Тошкент: «Тошкент ислом университети» нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2014. – 552 б.

24. Ҳасанов А. Илк ислом жамияти: динийликдан дунёвийликка ўтиш // Ислом ва дунёвий-маърифий давлат / масъул муҳаррир З.Мунавваров. Тошкент: Имом ал-Бухорий халқаро жамғармаси, 2003. – Б. 28-29.

25. Юсуф Карзовий. Фатави муасира. – Мансура: Дар ал-вафо, 1994. Т. II. – Б. 636-651.

Интернетдаги веб-саҳифалар

1. [http: www.religions.uz](http://www.religions.uz) – Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Дин ишлари бўйича кўмита сайти
2. [http: www.tiu.uz](http://www.tiu.uz) – Тошкент ислом университети веб-сайти.
3. [http: www.markaz.tiu.uz](http://www.markaz.tiu.uz) – Тошкент ислом университети қошидаги Исломшунослик илмий-тадқиқот маркази веб-саҳифаси.
4. [http: www.muslim.uz](http://www.muslim.uz) – Ўзбекистон мусулмонлари идораси веб-сайти.
5. [http: www.buxoritu.uz](http://www.buxoritu.uz) – Тошкент ислом институти веб-сайти.
6. [http: www.hidoyat.uz](http://www.hidoyat.uz) – «Мовароуннаҳр» нашриёти веб-сайти.

МУҲДАРИЖА

Кириш.....	3
Мотуридийлик таълимотида имон масаласи	13
Дин ва дунё	22
Ислом фикҳида асосий ва иккиламчи даражадаги масалаларга ёндашув (фикҳул авлавийёт)	40
Ислом тарихи ва ҳозирги замонда жиход тушунчаси: аслият ва талқинлар	46
Мумтоз тасаввуф ва замонавий тариқатчилик .67	
Ижтимоий одоблар ва замонавий ижтимоий тармоқлар	77
Ислом ва «оммавий маданият»	85
Исломда санъат ва маданиятга муносабат	97
Ислом ва замонавий тиббиётга оид баъзи масалалар	118
Ислом иқтисодига оид атама ва тушунчалар изоҳи.....	133
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.....	155

ИСЛОМ МАЪРИФАТИ ВА ҲОЗИРҲИ ЗАМОН

«Тошкент ислом университети»
нашриёт-матбаа биришмаси
Тошкент – 2017

Нашр:

Саидфазал Саиджалолов

Муҳаррир:

Сарваар Очилов

Муқова дизайнери ва саҳифловчи:

Дутфулло Абдуллаев

Нашриётнинг гувоҳнома рақами АІ № 224. 2012 йил 16 ноябрь.

Босмахонага 2017 йил 30 мартда берилди.

Бичими 84×108 ½. Шартли 6.т. 8.40. Нашр т. 8.30.

Адади 2500 нусха. Буюртма № 34.

Баҳоси шартнома асосида.

«Тошкент ислом университети» нашриёт-матбаа
биришмаси босмахонасида чоп этилди.
100011. Тошкент ш. А.Кодирий, 11.